västerbotten

1·05

Senna tala ve …

INNEHÅLL

Dialekten i går, i dag – och i morgon 2
LARS-ERIK EDLUND

Dialekt, rikksspråk och blandspråk 8
FILIP GERHARDSSON

”Spraka vore” och andra dikter 13
META ANDREASSON

Bondskan i Sara Lidmans romaner – tillgång eller hinder? 14
ANNA WESTERBERG

Vem behöver 40 ord för säl? 26
ANN-CATRINE EDLUND

Senna tala ve … Dialekter i Västerbotten 33
OLA WENNSTEDT

Gustav Fridner och de västerbottniska växtnamnen 57
JAN NILSSON

”Snåttertin” och andra texter 62
SVEN MIKAELSSON

”En kvinna klär sällan i dialekt” 64
LISA ERIKSSON

Nära notiser 75

I detta nummer

Årets första nummer handlar om västerbottniska dialekter igår, idag och imorgon.

Professor *Lars-Erik Edlund,* Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk vid Umeå universitet, inleder med en kortfattad historisk översikt över dialekternas och de så kallade regionalspråkens användning och framtid.

Därefter bidrar den kände dialektprofilen *Filip Gerhardsson* med en text om olika dialektala varianter i Västerbotten utifrån en rad uttryck för *att arbeta* respektive *att röra sig*.

Margareta “Meta” Andréasson bidrar med några dikter på burträskmål ur sin bok *Härliga Västerbotten* (2004).

Dialektologen *Anna Westerberg* arbetar vid Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI) i Uppsala. Hon diskuterar i sin artikel Sara Lidmans sätt att använda en slags konstruerad dialekt, eller bondska, i sitt författarskap.

Språkforskaren *Ann-Catrine Edlund,* Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk vid Umeå universitet, berättar om de västerbottniska säljägarnas 40 olika ord för säl som de använde under vårvinterns strapatsrika jakt ute på isarna.

Arkivchefen vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet (DAUM) i Umeå, *Ola Wennstedt,* introducerar de olika dialekternas användning i Västerbotten vars utbredning i huvudsak tycks följa älvdalarna. Introduktionen följs av utskrifter av de inspelningar i arkivet som också finns med på vidhängande cd-skiva.

Fd arkivchefen vid DAUM *Jan Nilsson* presenterar jägmästaren Gustav Fridner (1991–1981) som anses ha skapat en av de största samlingarna av folkliga växnamn från ett svenskt landskap.

Skönskrivaren och trubaduren *Sven Mikaelsson* från Skellefteå bidrar med några nyskrivna texter på skelleftemål.

Slutligen diskuterar doktoranden *Lisa Eriksson,* Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk vid Umeå universitet, ungdomars användning av dialekter, hur dialekten bidrar till att skapa en identitet för dem som väljer att stanna kvar på hemorten och inte flytta söderut.

I *Nära notiser* presenteras några aktuella böcker med anknytning till temat västerbottniska dialekter.

Västerbottens läns hembygdsförbund vill framföra ett varmt tack till Västerbottens läns landsting som genom att prenumerera till sina kliniker och mottagningar ger ett välkommet stöd till tidskriften *Västerbotten*.

bildtexten

Dryga 100-talet yrkesverksamma kvinnliga pressfotografer har förresten nyligen bildat ”Brudarna”. Det är ett löst nätverk som bland annat vill råda bot på det bedrövliga faktum att inte en enda bild som tävlade om hedersutmärkelsen ”Årets bild” 2005 tagits av en kvinna.

Kvinnliga fotografer var betydligt vanligare i fotografiets barndom för mer än 150 år sedan. En värdig representant för denna yrkeskår är Anette Boström (1890–1982) från Boviken norr om Skellefteå. Det är hon som tagit bilden här intill och det är inte otroligt att det är ett självporträtt. Boström sparade ihop till en egen kamera 1917 och hennes färdigheter väckte snart uppståndelse hemma i byn. Efter dagens värv som sömmerska kallades hon till byborna för att föreviga högtidliga evenemang. Bland hennes bilder som förvaras i Bodwiks hembygdsförening (delvis också i Skellefteå museums arkiv) märks vardagshändelser i byn; båtbygge, fiske, tegelslagning, linberedning med mera. Bilderna framkallade hon i skafferiet och inte förrän fram på 1940-talet tog hon betalt för sina tjänster, 35 öre per glasplåt.

OLA KELLGREN

Västerbottens museum är med i ”Det nationella nätverket för dokumentärfotografi” tillsammans med ett tiotal andra svenska museer. Nätverket har till syfte att främja det dokumentära fotografiets ställning genom erfarenhetsutbyte, gemensamma utställningssatsningar och seminarier. 22–23 november i höst arrangeras ett första seminarium av tre tillsammans med Malmö museer, som har arbetsnamnet ”Vilken verklighet?!” Det vänder sig till museer, bildköpare, bildbyråer, tidningsfolk och inte minst fotografer. Särskilt kvinnliga sådana som har en tendens att försvinna i offentligheten.

LISA SVEDBERG/SKELLEFTEÅ MUSEUMS ARKIV

Det så kallade Peterson-Bergerhuset i Nedre Åbyn vid Nedre Hamptjärnen i Burträsk. Huset uppfördes som bostad för kommissionslantmätaren Olof Peterson 1873 och hans äldste son hette Wilhelm, sedermera välkänd kompositör. På den tiden var byggnaden en mer anspråkslös envåningslänga. Senare ägare byggde om det och huset har genom åren fungerat både som skola och affär.

Dialekten i går, i dag – och i morgon

LARS-ERIK EDLUND

Dialekterna har självfallet varit det dominerande talspråket på landsbygden. Det var det talspråk som muntligt traderades från generation till generation, och som under den processen kommit att både bevara fornspråkliga drag och rymma språkliga nymodigheter av olika slag. Under 1900-talet har emellertid dialekterna trängts tillbaka, inte bara i Västerbotten utan i hela landet. Detta har varit en långsam och komplicerad process med många olika faktorer som medverkat.

Det äldsta samtal som vi känner från Västerbotten är det som i början av juni 1732 fördes mellan Carl von Linné och en samekvinna. Linné är vid tillfället på väg västerut i Västerbotten, och har förirrat sig i myrmarkerna ovanför Lycksele. Lycksmyran, ”cur non Olycksmyran?” (dvs. ”varför inte Olycksmyran?”), och andra myrar, blir nästan oövervinnliga utmaningar för honom och hans sällskap, och det är nu som en samekvinna dyker upp. Linne blir visserligen ”rädd af hennes första åskodande”, men hon talar ”med vesamhet och med ymkan” och säger:

> O *du stackars karl, hvar för en svår ödets hvilkor har drifvit dig hit ingen för vågat sig, jag har ännu ej sedt främat? Du stackars karl hur har du komit hit äller hvar vill tu, ser tu hvad for boningar vij hafvom, ser tu med hvad for möda vij kunnom koma till kyrkian?*
>
> Citerat efter Kungl. Skytteanska Samfundets utgåva av *Iter Lapponicum, I,* (2003).

Samtalet fortsätter därefter på ungefär samma sätt.

Detta är inte ett prov på den dialekt som vid den tiden talades i Västerbotten – nej, samekvinnan talar här med en främmande man. Hon tar, för att på ett begripligt sätt kunna kommunicera med honom, till det språk hon känner från predikstolen, det som prästen använde när han läste kungörelser till exempel. Situationen är naturligtvis lite speciell: samekvinnan talade säkert till vardags sin *samiska* dialekt, och den kunde hon

ju absolut inte använda. Men även om hon hade talat den lokala *svenska* dialekten, skulle kommunikationen med Linné ha varit svår att föra ifall hon använt dialekt. Istället var *boksvenskan* det fungerande språket i sådana sammanhang – detta fenomen känner vi dessutom inte bara från norra Sverige utan från många andra håll inom det svenska språkområdet.

Vi har även ett annat äldre vittnesbörd om *boksvenskans* användning i norra Sverige. Landskamreraren Joh. Öhrling berättar nämligen för Abraham Hülphers under senare delen av 1700-talet, att det i socknarna norr om Piteå ”talas med främmande Folk och Herrskaper aldeles efter tryck och bokstafwen”. Söder därom, alltså i nuvarande Västerbotten, skulle däremot ”hwardags dialecten äfwen med främmande” ha använts. Detta har man dock goda skäl att ifrågasätta – att dåtidens västerbottniska dialekter skulle ha kunnat användas i kontakter med främmande är knappast troligt. Därtill var de nog för svårbegripliga.

Dialekt i förändring

Även om *boksvenskan* sedan länge kunnat användas på landsbygden, var naturligtvis *dialekterna* det dominerande talspråket där. Detta var det talspråk som muntligt traderats från generation till generation, och som under den processen kommit att både bevara fornspråkliga drag och rymma språkliga nymodigheter av olika slag.

Under 1900-talet har emellertid dialekterna trängts tillbaka, inte bara i Västerbotten utan i hela vårt land, och detta har varit en långsam och komplicerad process. Många faktorer har medverkat.

Språkforskare och andra har länge iakttagit och varnat för att dialekterna hotades av utjämning, ja till och med höll på att försvinna. Redan vid mitten av 1800-talet underströk bland andra språkmannen J.E. Rydqvist att den ”hastigt kringgripande folkundervisningen” (alltså folkskolan) hotade att utrota dialekternas egenheter. I handboken *Våra folkmål* (som kom i en nionde upplaga 1969) framhåller Elias Wessén i mer allmänna termer, att dialekterna ”tunnas alltmera ut, generation för generation, årtionde för årtionde”. Mer rakt på sak går kommunikationsforskaren Eva Mårtensson i ett arbete 1988 och säger att de ”genuina dialekterna med sina särpräglade uttal, ord och konstruktioner har försvunnit med de människor som levde i det gamla jordbrukssamhället. Kvar finns bara regionala varianter av standardspråket”. Detta sistnämnda är naturligtvis en stark förenkling – så ser förhållandena inte ut i norra Sverige i varje fall.

Hur ser då den språkliga förändringsprocessen mer konkret ut? Vi skall i det här sammanhanget se lite speciellt på några undersökningar som berört dialekter i norra Sverige, särskilt Västerbotten.

I den studie av talspråket i Burträsk som Mats Thelander publicerade 1979, kan man exempelvis se att talarna där, förutom *dialekt*, också hade tillgång till *ett slags blandspråk eller mellanspråk*, som så småningom växt fram. Burträskmålet har haft ett envist

rykte om sig att vara en svårforcerad ”kod”, och att denna dialekt så pass snabbt skulle komma att överges, får anses vara överraskande. Troligen hänger den starka språkliga utjämningen i Burträsk samman med den markanta befolkningsuttunningen i bygden.

Gunvor Flodell kan i sin studie rörande dialektförhållandena i Bjurholm se att flertalet av hennes informanter kan hålla dialekt- och stardardspråksvarianterna isär, men de medger ”samtidigt att de blandade på en del offentliga institutioner eller i vissa kommunikativa situationer som en anpassning till mottagaren för att bli bättre förstådda”. Man blandar exempelvis på kommunkontoret, försäkringskassan, posten med flera men valet av ”språkkod” har helt att göra med vilken person man samtalar med.

Intressant vid bedömningen av dialekternas framtid är naturligtvis vilket språkval som ungdomarna gör. Hur ser då detta ut? Anna Westerberg har då det gäller Norsjömålet iakttagit att ett utjämnat regionalt talspråk så småningom kommit att utvecklas, och att detta inte bevarat den ursprungliga dialektens mest karakteristiska drag, däremot mer allmänt norrländska språkdrag. Hon kan dessutom konstatera att ”de barn som växer upp i dagens Norsjö vanligtvis […] inte lär sig tala Norsjömål, oavsett om deras föräldrar gör det eller inte. Det är oftast enklast att välja bort bondskan”. Av dagens Norsjöungdomar uppfattas dialekten som något som *inte* hör framtiden till. En iakttagelse som dessutom bör lyftas fram är att dialekten ibland uppfattas som en *manlig* angelägenhet, och fungerar väl i jaktlaget och snickerifabriken som ”ett socialt kitt”. Dialekten har ibland till och med utgjort ett slags gruppspråk för skolans ”tuffa grabbar”.

I en annan undersökning, nämligen av dialekten i Dorotea, genomförd av Eva Kärrlander, visas att för en äldre generation har dialekten *inte* förändrats så mycket mellan 1970-tal och 1990-tal. Dialektdrag som är mer allmänt norrländska visar sig vara de mest livskraftiga. Hon har också i en mindre studie undersökt den yngsta generationens språk, konkret några flickor i lägre tonåren. Vissa dialektala drag, som *-er*-bortfall i presens (alltså: *sitt* för *sitter*), liksom oböjd predikatsfyllnad i plural (att man säger *däm (dåm) ä sjukLi* istället för *dåm ä sjukli(g)a*), finns också i den yngsta generationen. Dessutom finns andra drag som skvallrar om att flickorna är talare från norra Sverige. Det gäller till exempel användningen av verbet *häva* (*hä*, *hädde*, *hätt*) i betydelsen ’sätta, ställa, lägga’ (=engelskans *put*), ”norrländska sammansättningar” som *gamgubben* osv. Men annars har dialektutjämningen gått mycket långt i deras språk. Däremot finner man hos dessa unga Doroteatalare språkdrag typiska för det svenska ungdomsspråket av idag, exempelvis bruk av *typ* och *asså*, samt *hallå* för att påkalla samtalspartnerns uppmärksamhet.

Attitydundersökningar kan ge intressanta perspektiv på de språkliga förändringsmönstren hos ungdomar av idag. Som Lisa Eriksson visar i sin artikel på sidan 64 har hon, beträffande de pojkar i övre tonåren som går på gymnasiets fordonstekniska program i Piteå,

exempelvis iakttagit hur betydelsefull användningen av Pitemålet är. Dialekten ses som något positivt, något att vara stolt över. Det är, säger man, ”häftigt, fränt och manligt” att prata dialekt. Det är fråga om unga män, väl hemmastadda i Piteå, vilka här har sina kompisar och här har möjlighet att utöva fritidssysselsättningar som fiske, skoterkörning och jakt. De har dessutom, när de har varit ute på sina praktikplatser, ”stött på en sfär i samhället där kunskap om dialekten gett tillträde till en gemenskap”. Kanske är denna grupps höga värdering av dialekten ett utslag av det Eriksson kallar *nyregionalitet*. ”De som inte kan eller vill identifiera sig med rådande ungdomsideal (idag, något tillspetsat: reslysten, lätt ironisk Europamedborgare) söker istället finna sin identitet i det redan kända: hemorten, rötterna, språket”, framhåller Lisa Eriksson. Språket signalerar här lojalitet inåt mot den egna gruppen och distans gentemot andra grupper.

Dialekternas och regionalspråkens framtid

Hur ser då framtidsutsikterna ut för de regionala talspråken i Sverige mer allmänt? Att *de ursprungliga dialekterna* – med sina lokala språkdrag – är på tillbakagång på rikssvenskt språkområde är ett faktum, det visar många enskilda studier. Däremot får man räkna med att de ursprungliga dialekterna *i vissa sammanhang* kommer att uppbära ett slags *symbolfunktion* även om deras roll i den vardagliga *kommunikationen* minskat.

Den ökade mobiliteten i samhället – som ju generellt sett luckrar upp lokal identitet – har starkt påverkat användningen av de genuina dialekterna. Vi kan avläsa sådana förändringstendenser överallt på rikssvenskt språkområde. Det verkligt intressanta är att dialekter från *olika* delar av landet tycks förändras i samma riktning. Det innebär att skillnaderna mellan talspråket i olika delar av det rikssvenska språkområdet allteftersom tycks bli mindre.

Samtidigt är det uppenbart att de olika svenska talspråken, med regional färgning inte minst i ordaccent och satsintonation, lever vidare. Det finns anledning att tro att så kommer att vara fallet även i framtiden. De *regionalt färgade språkvarianterna* är nämligen gångbara över större områden. Man kan i Thelanders Burträskundersökning se att Burträsktalarna behåller språkdrag som finns inom ett vidsträckt nordsvenskt område. Motsvarande iakttagelser finns i Eva Kärrlanders och Anna Westerbergs undersökningar från Dorotea respektive Norsjö.

Det påtagliga intresse som nu finns för regional identitet och dess yttringar, skapar också det en jordmån för *det regionala språket*. Detta får härigenom en funktion som identitetsbärare. Den vidgade användningen av de regionala språken i lokala och regionala radio- och TV-kanaler, men också numera alltmer i riksetermedier, gör att det finns ”institutionella ramar” som väsentligt främjar de regionala varianternas fortlevnad.

En sak är alldeles säker. Framtidens språkbrukare kommer, precis som forntidens och nutidens talare att ha ett behov av att med språkets hjälp markera ett ”vi” gentemot ett

”dom”. Rågångarna mellan grupper av talare kommer alltså också fortsättningsvis att upprätthållas med språkets hjälp.

Frågan är emellertid – och här får man väl spekulera lite – om inte gruppidentifikationen i framtiden i högre grad än nu kommer att vara knuten mer till sociala och kulturella formeringar och mindre till geografiska områden. Kanske är det något sådant vi kan se i Kärrlanders undersökning, där de regionala språkdragen ju är relativt sett få i de fyra tonårsflickornas talspråk (även om de finns), medan allmänt spridda drag från ungdomsspråket sätter sin prägel på deras talspråk. Sådana tendenser tycker man sig nu se i ungdomsspråk lite här och var på rikssvenskt språkområde.

Men också ifall detta skulle bli den framtida utvecklingen, kommer säkert den regionala variationen att bestå ännu under lång tid.

Kommenterad bibliografi

Mer allmänna översikter i ämnet lämnas i Karl-Hampus Dahlstedt, ”Dialekt och högspråk i nutidens Sverige, särskilt i Norrland”, i: Rudolf Zeitler (red.), *Det moderna Skandinaviens framväxt* (1978); Lars-Erik Edlund, ”Dialekterna och de regionala språken i nutid och framtid”, i: Barbro Blomberg & Sven-Olof Lindquist (red.), *Den regionala särarten*, (1994); densammes ”Det svenska språklandskapet. De regionala språken och deras ställning i dag – och i morgon”, i: Gunnstein Akselberg m.fl. (red.), *Nordisk dialektologi* (2003).

Förändringstendenser då det gäller de västerbottniska dialekterna redovisas i följande undersökningar: Mats Thelander *Språkliga variationsmodeller tillämpade på nutida Burträsktal*, 1–2 (1979); Gunvor Flodell *”De verkar te å gå bakåt.” Språk, etnicitet och identitet belyst utifrån emigrant- och dialektmaterial* (2002); Anna Westerberg *Norsjömålet under 150 år* (2004); Eva Kärrlander ”Återbesök i Dorotea”, i: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* (2000). Lisa Erikssons otryckta uppsats ”Barbarernas språk eller gudarnas tungomål? En studie av attityder till pitemålet och behärskningen av detsamma hos ett antal gymnasieelever” (1997) åberopas ovan. En fördjupad studie i ämnet utgör hennes kommande doktorsavhandling.

I artikeln åberopas också J.E. Rydqvists under åren 1850–1883 utgivna arbete *Svenska språkets lagar*, 1–6; Elias Wesséns handbok *Våra folkmål* (9 uppl.; 1969); Eva Mårtenssons uppsats ”Förändringar i 1900-talets svenska – en litteraturgenomgång” i: Eva Mårtensson & Jan Svensson, *Offentlighetsstruktur och språkförändring* (1988).

Intressanta perspektiv på förändringen inom ett traditionellt dialektområde ger John Helganders sammanfattande studie *Mobilitet och språkförändring. Exemplet Övre Dalarna och det vidare perspektivet* (1996), och en annan viktig studie är Margareta Källskogs *Attityd, interferens, genitivsyntax. Studier i nutida överkalixmål* (1992).

ULF HÄGGLUND/VÄSTERBOTTENS FOLKBLAD

Ordbrukarna Filip Gerhardsson och Per Runesson från Radio Västerbotten har bjudit på många glada skratt i sitt program "Ordbruk" som den 10 januari 2005 sändes för 290:e och sista gången.

Dialekt, riksspråk och blandspråk

FILIP GERHARDSSON

Dialekterna har alltid varit omtvistade även om staten redan på 1600-talet tillsatte en riksantikvarie med ansvar för fornvården som också kunde ge dialekterna ett visst försvar. Alla språk är utsatta för påverkan utifrån och svenskan med sina många varianter är förstås inte undantagen. 1900-talet blev dock i språkligt hänseende ett bekymmersamt sekel. Då gick skolan på allvar in i handlingen och eleverna skulle lära sig skriva och tala ”ett enhetligt och vårdat språk”. Där gavs inte någon plats för dialekterna.

Vi var många som ”plundrades” på vårt mål i skolan. Själv mötte jag den första språkliga motgången när jag 1930 i min by vid Vindelälven gick in i folkskolans första klass. Nu skulle vi ”tala fint”. Den språkliga variant som vi ärvt från våra förfäder dög inte. Det var nu inte enbart skolan som gjorde dialekten otidsenlig. Riksradion under 1920-talet och 1930-talet och televisionen några årtionden senare trängde ut dialekterna ur folkhemmet. Till detta kom den ökade rörligheten. Den gamla ordningen att folk mest hela livet levde kvar i födelsebygden gällde inte längre. Man flyttade från den ena orten till den andra och nötte bort sitt eget mål. I många fall gav man rum för utländska språk. Nu har utvecklingen gått därhän att riksspråket får kämpa i motvind. Vi lever i blandspråkets tid.

Visst har det funnits opponenter mot avvecklingen av dialekten och utarmningen av riksspråket. Fredrik August Dahlgren skrev sin diktcykel ”Viser på varmlanske tongmåle”, Gustaf Fröding ”Räggler å paschaser”, Levi Rickson uppträdde som Jeremias i Tröstlösa, Albert Engström gjorde sina ”Gubbeböcker” och Sara Lidman och Torgny Lindgren har blandat upp sitt språk med dialektala inslag för att nu ta några exempel. Men framgångarna har varit små när det gäller att hålla kvar dialekten. Riksspråkets utarmning, ja åtminstone uppblandning med utländska termer, i synnerhet då engelska, tycks inte oroa. Det

finns röster som menar att vårt språk därmed berikas. Det tycker inte jag, och jag är inte ensam opponent.

Stort intresse för dialekter

Att dialekten just nu är i ropet är uppenbart, åtminstone här i Västerbotten. Studiecirklar startas, ordlistor, ja ordböcker sammanställs, hembygdsböcker skrivs. Dialektuppläsningar förekommer vid hemvändardagar och så vidare. Det är möjligt att det uppflammande intresset orsakats av en statlig utredning, *Mål i mun* (SOU 2002:27), som kommit, remissbehandlats och väl rätt snart ska behandlas i riksdagen. Utredningen poängterar dialekternas språkliga och historiska värde och understryker att de ”är viktiga bärare av vårt gemensamma kulturarv”. Storslaget föreslås i utredningen att det ska undersökas om dialekter kan ingå i modersmålsundervisningen, att läromedel ska anskaffas, att ”språklig variation” ska behandlas i kompetensutvecklingen för lärare, att det i tillståndsvillkoren för radio och TV ska finnas föreskrifter om att programtablåerna ska ha utrymme för dialekter och så vidare.

Detta får vi sent omsider läsa i en statlig utredning, vi som för så där 70–80 år sedan i skolan blev tillsagda att kassera vårt eget mål. Vi ska väl därför inte vara alltför optimistiska när det gäller utfallet av denna utredning. Men tveklöst är det uppmuntrande för Västerbotten, där Sveriges Radio presenterat länets dialekter för lyssnarna genom att varje vecka de senaste sju åren ge rum för programmet ”Ordbruk”. Det är ett program som blivit ett av de mest avlyssnade och uppskattade och som bygger på lyssnarnas engagemang och aktivitet. Alla program spelas in, redigeras och överlämnas till Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet, DAUM, i Umeå. Så småningom ska allt finnas tillgängligt för gemene man genom datateknik. Med all säkerhet kommer inspelningarna att bli en resurs för den framtida forskningen.

Dialektala varianter i Västerbotten

Många rön har gjorts genom ”Ordbruk”. Här kan endast redovisas några. Mycket klart visar det sig att en dialekt gärna följt kolonisationen upp efter älvdalarna och ganska klara dialektgränser kan därmed förekomma. Att exempelvis ångermanlandsdialekten har påverkat språket i Åsele–Dorotea–Vilhelminaområdet är påtagligt. Det är även skönjbart att tärnabon tagit intryck av dialektspråket på norska sidan. Av de brev och samtal som programmet får från trakterna kring Vasa står det klart att umgänget melland de finska och svenska säljägarna har satt sina spår i språket på ömse sidor om Kvarken.

Svårare är det kanske att räkna ut varför språket mellan de olika dialektområdena ibland förändras enbart genom vokalskiften. Den som exempelvis dragit en kälke i södra Västerbotten har *dräjä/dröjö*, i skellefteområdet har han *drajä* och i åselebygden *dregä*. På samma sätt kan det vara med ord som hemma – *hejm*, *ham*, *him*, påsen – *pösan*, *påsan*, *pasan*, tolv – *tölv*, *tålv*, *talv* och sommaren – *sömmarn*, *såmmarn*, *sammarn*.

Att ord av exakt samma lydelse kan ändra innebörd under sin gång genom länet är klart,

men svårbegripligt. Så är det exempelvis med ett ord som *pot(-e)lig*, som i Pehr Stenbergs *Ordbok över umemålet* (1804, ny utg. 1973) översätts med *lämpelig, behändig, wäl till pass, förträffelig, storståtelig*. På andra håll i länet uppfattas det som *burdus, osmidig, eller löjlig, kufisk person*. För att inte tala om *duven* som på de flesta håll i länet betyder *orädd*, *morsk* men som på somliga platser står för *småfrusen*, eller *dåsig, trött, slut*. Ingen samstämmighet där precis.

I ordet *nåk* har vi i de västerbottniska ordböckerna en betydande variation. Hör här: *Ful, färglös, otrevlig, njugg, obetydlig, karg, småsinnad, elak, retlig, sjuk, usel, en som intet har att göra, en som har ont om tid*.

En redd sås kan vara *amper* och därmed bitter i smaken. En person som i södra delen av vårt län kallas amper i sin framtoning är *duktig, rask*. Enligt Johan Valfrid Lindgrens *Ordbok över Burträskmålet* (1940) kan det emellertid innebära att vederbörande är ”kåt efter kvinnfolk”. En umebo som på dialekt håller högtidstal till en burträskare må alltså vakta sin tunga. Amper kan på andra håll i länet också betyda *sträng kvinna* eller *kinkig ond kvinna*.

Den som är *ampän* kan vara *ängslig, snarstucken, vresig, orolig, förvånad* eller *stabil, trygg*. Hur kan det komma sig att åsikterna så har gått isär?

Dialektala uttryck mer precisa

Dialekten uppvisar ofta en precision, för att inte säga komprimering, som man nog inte lika ofta finner i riksspråket. Inte sällan finns dialektala ord, som översatta till riksspråk kräver en omständlig förklaring. Ett ord som *nöjvbrötan* (umemål), *neschlage* (ångermanländska), *bråtavegen* (skelleftemål) måste i riksspråket förmedlas med en liten berättelse: en fora körs på snö ena dagen. Det fryser på under natten. När man nästa dag kör i samma spår bär det under ena meden men brister under den andra och foran stjälper.

Fällbruttun är ett annat ”sammanpressat” ord: skidåkaren får under en tur i vårvärmen uppleva att snön närmast omkring plötsligt pyser ihop. Ingen har för mig lyckats beskriva dessa skeenden med ett enda ord på riksspråk.

På många områden är dialekternas nyansrikedom betydande. Det är exempelvis notabelt att man i det gamla bondesamhället var uppmärksam på hur folk förhöll sig till sitt arbete och hur man förflyttade sig. Här finns verkligen en stor arsenal av karakteriserande verb.

Hur man visar lust till arbetet eller brist på intresse kan exempel beskrivas med:
Drykt sä, drökt sä, dola, slåta, måsk oppå, pjåsk oppå, poa på, polemasa (i dessa fall är arbetsinsatsen obetydlig)
knåk, knaver (saktfärdigt men uthålligt)
klatter, bäckel, bänner, tösa, hammel, slasa, klommer (fumligt, ohändigt)
datter (syssla med flera saker samtidigt)
pilläs, fickel (nervöst, oroligt)
flöjän, flyt (snabb i arbetet)
fävel (vårdslös med exempelvis eld)
itagan, i taksn (idérik)
lutten, spjel (villig)

pjusk (försöker dölja vad han håller på med)
domp epå, bäns, päns, bubänser (arbetar bullersamt)
skelavilt (osäker på hur arbetet ska utföras)
duranter (stojar och väsnas i arbetet)
dralt, durer (slösar, tappar saker och ting i arbetet)
galäs vä (det man utför blir tokigt)
straffser (hårt arbete, jämför straffarbete)
bult epå, puhl på (omild)
yrsel på (förvirrad i arbetet)
sekaus, mjesak, kallerspik, klatterspik (en för arbetet föga disponerad människa).

Uppräkningen ovan bygger på radiolyssnarnas uppgifter och kan inte anses fullständig.

Olika uttryck för att röra sig

Uppfinningsrikedomen är stor och ännu större ifråga om människans sätt att röra sig. För att markera rörelse kan man framför här noterade ord sätta ”han” eller ”hon” *kömme* (kom):
spanken, brätten, sprecken (stoltserande)
bläkten, snippen, sköpan, sprinten, räjen, lubben, schejven, snörren (i stor fart)
tjompen, dompen, schlompen, dönten, schlasan (hårt klumpigt)
sniven (snabbt men mjukt)
vippen, dippen, dippren (trippande)
wöbben, bänglen, wejven (oformlig i rörelserna)
mallren, pallren, pellren (sakta mak)
lomren, stömlen, pomlen, dänjen, wasan, schavan (hållningslös, ovårdad)
tjajten, pjusken, lusken, pjuken (smygande, spionerande)
schlinken, hypplen (haltande)
stappen, vappen (stultande)
masan, tjasan, hasan, bultren, tranten, pilken (oftast barns färdsätt)
tjofflen, kloren, trökan, stuhlen, tjekan (skorna oremmade, benen efter sig)
strakan, dranglen, ranglen (har svårt att hålla ordning på benen)
dinsen (gungande gång)
hamlen, gripplen (stapplande)
möxen, puhlen (knuffar sig fram)
rättjen (galopperande)
sigen (trevar sig fram)
bräsan, strakan (går med stora steg)
sekan, tösan (medvetet långsam)
skvompen, tjasken (med vatten i skor eller stövlar)
gnekan, knekan (med knarrande skor)
e bragdöm (spritpåverkad)
e affäkten (gestikulerar under sin framfart).

Även i uppräkningen över dialektala begrepp för människans sätt att röra på sig gäller det som tidigare sagt att betydelseskillnader kan finnas beroende på var i länet man bor. Floran av ord är mycket stor och det må vara läsarna av denna artikel angeläget att ge oss som sysslar med detta ytterligare uppgifter. Allt till glädje för oss själva och för forskningen. Vad sen gäller dialektens och rikskspråkets framtid kan väl det bara sägas att det ligger i våra händer – eller rättare sagt munnar – hur vi vill ha det.

Sprake vore

Jere allom lånnom,
seg hur da he jer?
Jere nagom lånnom
jere na se ner.
Jere eingom lånnom
jere eint na bra.
Jer du reint att ånnrom
veit du eingen ra.

Jer du allom stassom
Jer du da eint klern.
Jer du dera plassom
sjåa du ve ven.

Jer du deri stallom
no na sjå du ha.
Ha du ilt i skallom
ma du eint se bra.

Ha du ilt i fot`om
bägge tjwå du me´ern,
men ha du ilt i fot´om
me´ern du bara ern.

Ishalka

Han hadd fålli på halka
å berne gick´a.
Han förklare för gra´ann
som hälse oppa´:
"Ja bäst som man gar där
se da leigg man där,
a da star man där!"

Bara jäg få ti´n

Bara jä' fa ti´n,
da ska jä' skri´iv å meinnes
ja allt som än kan feinnes
fördolt sen barndomsti´n.

Jä' veit ju att barnbarna
dem kånna alle arna
två vä feing sli´it å sjåa
da lödurn vä skull tråa
å lada ars-ven ein.

Å jä' ska skri´iv om kräka,
hur fara kånne bräka,
o koern som skull köres
å swingröt'n skull röres
se han wart slett å fin.

Å jä' ska skri´iv om läxern,
om hur man fröjs i pjäxern,
om nageltjälln som komme.
Jä' ska skri´iv se möjtje omm´e
bara jä' fa ti´n!

Tie smabönner

Tie smabönner skicke mjalka på mejerie,
ern fick pangsjon, sen vare bara nie.

Nie smabönner köfft´sä bingolotta,
Ern vann 'n miljorn, sen vara bara åtta.

Åtta smabönner feing papér från EU,
ern föilld i fel, sen vare bara sju.

Sju smabönner böiggd fi´rn a fusannex,
ern böiggd för stor, sen vare bara sex.

Sex smabönner ve skatt´n ha´add problem,
ern gick i KK, sen vare bara fem.

Fem smabönner for ut på äventyr,
ern wart forälskad, sen vare bara fy´yr.

Fy´yr smabönner hårt Persson sta å skrje´ejj,
ern trodd oppa´n, sen vare bara trejj.

Trejj smabönner to pa´ sä no a' sjå
utbränd vart ern, sen vare bare tjwå.

Tjwå smabönner sikte storaffärn,
ern wart angerst, sen vare bara ern.

Ern litt´n bonn ut på affärsresa for,
köfft häli böjn, å wart 'n bonn se stor!

META ANDREASSON

Sara Lidman vid tiden för debuten med romanen *Tjärdalen*. Foto 1953 av den legendariske *Expressen*-fotografen Tore Falk.

TORE FALK/PRESSENS BILD

Bondskan i Sara Lidmans romaner – tillgång eller hinder?

ANNA WESTERBERG

”Sara Lidman debuterade 1953 som romanförfattare med *Tjärdalen*. Det vittnar gott om kritikerkårens kvalitet, att boken mötte så stark resonans i tidningarnas recensioner. *Tjärdalen* är nämligen en svårläst bok, den är full av dialektala ord och uttryck inte bara i dialogen. Sara Lidmans egna djärva nybildningar är många och hennes syntax präglas av stympade och anakolutiska meningar, som vill spegla tankarnas ologiska flykt.”

Så presenteras Sara Lidmans debutroman av språkforskaren Gösta Holm i uppsatsen ”Två författarinnor – tre århundradens språkutveckling” i *Modersmålslärarnas förenings årsskrift* (1962). Av citatet framgår att *Tjärdalen* innehåller åtskilligt som försvårar läsningen, men det som väckte störst uppmärksamhet i romantexten var likväl det aldrig tidigare skådade litterära bruket av dialekt. Sara Lidmans debut anses ha varit 1900-talets mest framgångsrika hos såväl kritiker som publik. Den har beskrivits som »en stjärnexplosion, en överraskande supernova, på den litterära himlen», »en succé av sällan skådat slag», en »stilistisk eruption», en »ordbävning» och liknande.

Sara Lidman var ingalunda den första västerbottniska författare som i seriöst syfte skrev på dialekt. Redan 1926 genomförde Astrid Väring (1892–1978) konsekvent dialogen på dialekt i romanen *Frosten*, och 1939 skrev Thorsten Jonsson (1910–50) »hårdkokt sydvästerbottniska» i novellsamlingen *Som det brukar vara*. Djärvheten hos den sistnämnde gjorde starkt intryck på Sara Lidman och inspirerade henne till att ge sin egen nordvästerbottniska dialekt, Jörnsmålet, så stort utrymme i *Tjärdalen*. Jörnsmålet är en variant av Skelleftemålet, som är en mycket särpräglad och för utomstående svårbegriplig dialekt med många ålderdomliga drag. Avståndet mellan dialekten och riksspråket är så stort att två-

språkighet kan anses råda i området, vilket också avspeglas i de lokala benämningarna på dessa båda språkarter: bondska respektive svenska. Att skriva en roman på ren bondska för en rikssvensk läsekrets vore därför omöjligt. Redan det faktum att det vanliga alfabetet inte räcker till för att återge dialektens genuina uttal tvingar skribenten till förenklingar och kompromisser. Författaren Birger Vikström (1921–58), som växte upp i Granbergsträsk (eller *Grämmers*, som det lokala uttalet av bynamnet lyder) ett par mil från Missenträsk och som således bör ha vetat vad han talade om, beskrev problemet på följande sätt i *Bonniers litterära magasin BLM* (1956):

> *Att verkligen återge jörnsdialekten så som den talas är alltså omöjligt, åtminstone så länge man bara har ett alfabet att tillgå. Därmed är också sagt att för en läsare, som inte är född i norra Västerbotten, går obevekligt en del förlorat av de djupa stämningsvärden, som finns i Sara Lidmans prosa. Sydlänningen ska aldrig, som en västerbottning hemma eller i förskingringen, kunna inom sig uttala orden på rätt sätt, kunna smaka på hela deras sälta eller njuta av den ökade färg och musik, som själva uttalet ger dem.*

Från dialekt till tuktad kompromiss

Att anpassa stavningen till vanligt skriftspråk är givetvis inte tillräckligt för att göra bondskan begriplig. Sara Lidman har berättat om sitt tillvägagångssätt vid *Tjärdalens* tillkomst att hon först skrev dialogerna på ren dialekt, och därefter översatte dem till en mer rikssvensk språkform. Det var en process som drabbade bland annat ordval och satsbyggnad. Hon fick lov att skriva om hela romanen i flera omgångar innan den kunde sändas in till Bonniers förlag, och för varje manuskriptversion dämpades dialekten något. Slutresultatet blev en hårt tuktad och tillrättalagd kompromiss mellan genuin bondska och rikssvenska. Ändå uppfattas texten av många som dialektspäckad. »Om modernismens stilvilja är att vara avautomatiserande och förnya seendet, så är dialekten ett av de mer påfallande modernistiska dragen i *Tjärdalen*», konstaterar Birgitta Holm i sin bok *Sara Lidman – i liv och text* (1998). För Sara Lidman var dialekten emellertid också en solidaritetsförklaring: »Jag medger villigt att *Tjärdalen* med sitt överdrivna användande av dialekt är en hävdelse- och hämndeakt – Skelletbondskan duger visst att skriva en roman på!»

Dialektens verkliga (eller ungefärliga) uttal får ofta komma till synes i formord, det vill säga pronomen, prepositioner och dylikt: *dem* 'de' (alltså subjekt), *de nader* 'de andra', *he* (eller i vissa positioner *ne*) 'det', *int* 'inte', *jenna* 'här', *jer* 'är', *lame* '(i lag) med', *nalta* 'något litet', *vars*? 'var/vart?' med flera. Sådana småord är mycket frekventa i talet och uppfattas därför som karakteristiska för dialekten. Läsaren lär sig också ganska lätt att känna igen och förstå dem. »Typisk är författarinnans kärlek för ordsam-

manställningen *he jer* 'det är'», anmärker dialektforskaren Karl-Hampus Dahlstedt i sin uppsats "Folkmål i rikssvensk prosadiktning" (i *Nysvenska studier 39*, 1959). Några exempel:

Hon jer bara nalta annars än de nader.

Vafför sitt du jenna?

He jer int gott att veta va man ska taga sej till då man jer en vanlig människ' bara.

Huru fick du veta 'ne?

Dem behöves int, dem bara ställer till oreda.

Så fattig får vi aldrig bli att vi int hava råd låta en odugling leva lame oss.

Vars har du vari någerst?

Men vars ska ni gå?

Ett annat framträdande dialektdrag är användningen av prepropriell artikel, alltså *'n* och *a* före egennamn: *'n Petrus, a Agda*. De bestämda formerna Petrusen och Agdan, som någon gång förekommer i den berättande texten, förefaller vara författarens försök att få en mera riksspråklig fason på denna dialektala egendomlighet. Där den prepropriella artikeln ingår i genitivkonstruktioner gör hon sig flera gånger skyldig till en så kallad hyperdialektism, alltså en felaktighet som beror på en överdriven strävan att uttrycka sig dialektalt. I stället för *tjärdalen hans Nisj* 'Nils' tjärdal' skriver hon nämligen *tjärdalen hans 'n Nisj*, för att nämna ett exempel.

Dialektala ord förklaras inte alltid

Tjärdalen innehåller ett stort antal rent dialektala ord. Ofta framgår deras betydelse av sammanhanget, men inte alltid. Många ord betecknar företeelser som var alldagliga i den miljö där romanen utspelar sig, alltså i en nordvästerbottnisk by på 1930-talet, men saknar riksspråkliga motsvarigheter. Ett sådant ord är *höstol*, ett slags lådformad stol med ryggstöd under vars sits skohöet förvarades. En sådan fanns i varje bondkök. På sommaren innehöll den i stället mössor och andra vinterplagg. Det föll sig antagligen naturligt för Nisj att sätta sig på just den efter att ha tagit fram pälsmössan och dragit ned den över ögonen. Den läsare som aldrig har sett en *höstol* kan förstås inte i detalj föreställa sig denna scen, men läsningen torde inte störas nämnvärt av detta. Svårare är det givetvis med ord som inte säger den riksspråkige någonting alls, till exempel *fustäven* 'lagårdslukten' och *mjölsvenet* 'mjölet som bränts till sot på ytan av en gräddad brödkaka'.

Vissa ord finns i både dialekten och riksspråket men har skilda betydelser, till exempel *annars* 'annorlunda', *galant* 'bra, snäll, präktig' (betonas i dialekten som om det vore ett sammansatt ord, till exempel *radband*, alltså med huvudtryck på första stavelsen och bitryck på den andra), *rolig* 'stilla'.

Sara Lidmans försök att försvenska dialektorden blir ibland vilseledande. Ett belysande exempel är beskrivningen av Agdas framåtlutade gång:

Agda försökte gå i takt med honom [det vill säga Petrus]. Hon lutade framåt mer än vanligt för att få sina korta grova ben att räcka till karlsteg. Ritar med styret i vädret som en höna, skulle man ha sagt i går. I dag förbjöds barnen att härma henne.

Här har dialektens *riit* 'reser' och *stile* (bestämd form av *stiil*) 'fågelstjärten' omvandlats till *ritar* resp. *styret*, alltså från rikssvensk synpunkt helt andra ord. Resultatet blir en mycket märklig mening som genom sin obegriplighet omintetgör den träffande bild som författaren ville måla.

I *Tjärdalen* förekommer ett ord vars betydelse är så specifik att det inte utan vidare kan översättas till rikssvenska, nämligen *flottlös*. Gun Widmark kommenterar detta i sin uppsats "Att manipulera koden" (*Boksvenska och talsvenska. Ett urval uppsatser samlade till författarens 80-årsdag 31 juli 2000)*:

»Så gnäller vedhusdörr på flottlös gård», heter det då Petrus öppnar dörren för att lyfta ut den döde Jonas. För en riksspråkstalande som inte kan veta att flottlös här betyder 'luslös' blir ordet mest en källa till missförstånd. Dialektens eget folk har klart för sig att det är fyllt med associationer; enligt gammal folktro lämnade lössen död mans gård. För den som inte har sådana associationer blir en riksspråklig översättning till föga hjälp.

Mot Gun Widmarks resonemang kan invändas att *luslös* trots allt säger den riksspråkige läsaren en aning mera än *flottlös*. Att frånvaron av löss i den döde Jonas' hem inte antas ha berott på exemplarisk renlighet står helt klart. Föreställningen om att lössen lämnar död mans gård är inte exklusivt västerbottnisk utan var i äldre tid tämligen spridd åtminstone i Skandinavien. Därför skulle en översättning till *luslös* mycket väl ha kunnat fungera, om uttryckets sakliga innebörd bara hade varit allmänt bekant. Problemet är att författaren här förutsätter kännedom om en företeelse som var föråldrad redan när romanen skrevs, troligen även för »dialektens eget folk».

Ordet *flott*, som hellre bör stavas *flått*, fordrar en särskild kommentar. En genomgång av dialektordssamlingarna vid Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI) i Uppsala visar att *flått* är väl belagt från södra och mellersta Sverige, där den vanligaste betydelsen uppges vara 'fästing'. Detta är också den betydelse som anges i *Svenska akademiens ordbok* med anmärkningen »numera bl[ott] starkt bygdemålsfärgat». Ordet har också förekommit i norra Norrland, men av naturliga skäl med andra betydelser. En eller annan sorts lus tycks det ha varit fråga om, vanligen flatlus. I Skelleftemålet uttalas ordet *flaat* (i bestämd form pluralis *flatern*), alltså ganska olikt *flått*. Adjektivet *flåttlös* finns inte belagt i SOFI:s arkiv. Sammanfattningsvis kan man konstatera att Sara Lidman i detta fall har gjort det svårt för läsaren utan att därmed vinna något

i trohet mot dialekten. Om hon hade ersatt *flottlös* med *luslös* så skulle i alla fall några läsare ha förstått vad hon menade.

Det finns dock en annan möjlighet. Kanske är det i själva verket så enkelt, att *flott* här inte betyder 'lus' utan 'fett'? Sammansättningen *flottlös* skulle då kunna betyda 'fattig', enligt samma mönster som *brödlös*. I så fall skulle den gnällande vedhusdörren också få en rationell förklaring. Jonas var ju både fattig och slarvig och skulle knappast ha slösat fett på att smörja gångjärn. Något *flottlös* med betydelsen 'fattig' finns visserligen inte belagt i SOFI:s arkiv, men kan givetvis ha existerat ändå. Ordet kan också vara Sara Lidmans egen uppfinning.

Djärva nyskapelser

Förutom dialektorden möter vi i *Tjärdalen* många ord som är författarens egna nyskapelser. »Med landsmålet liksom en sköld framför sig har Sara Lidman vågat forma också det ickedialektala språket fritt och nytt och dräktigt av innehåll men också ofta svårt», skriver Gösta Holm. »Hon går ganska nära yttergränsen för språkets förmåga att bilda avledningar och sammansättningar.» Här följer några exempel:

Hon [det vill säga Agda] är utlämnad åt sin agdeliga litenhet.

När männen såg på honom fick de ett kattgnistrande ögonbett tillbaka som ingen tålde.

En fladderminut av ovisshet, bli kvar eller gå.

Han [det vill säga doktorn] satte sig i bilen och blev ännu doktorligare.

Tja låtmejsenudå, att man ska vara så borta me siffrer, kackelflaxade svaret.

Den tid var förbi då hon fruade sig i ett särskilt linne för natten.

Sitt int för lääng så han bli less dej, buttrade hon.

För sammansättningarna kan författaren ha haft litterära inspirationskällor, men hon har också haft förebilder på närmare håll. I dialekten är sådana komprimerade ordbildningar som *elvaårssnorunge*, *kakubrödsmörgås*, *kallblåstresa* och *storkyrkhelg* nämligen mycket vanliga.

Typiskt norrländsk är den rikliga användningen av bestämd form där riksspråket har obestämd. Torgny Lindgren använder sig mycket ofta av detta särdrag, exempelvis i den betagande lovsången till korna i novellen *Merabs skönhet:*

Alla hava vi enahanda ande, men märkvärdigast är ändå korna, inga andra levande varelser är så oppfyllda av ande och liv, juvret som dignar av saven och fruktbarheten och buken deras som rymmer fyra magar och ini alla fyra är det livet, och ögonen deras som förstår och förlåter meste allt, och skinnet som darrar av glädjen. Korna, dem hava blivit beklädda med andekraft.

Hos Sara Lidman är denna effektiva och jämförelsevis lätthanterliga dialektmarkör däremot sällsynt. Man kan verkligen undra varför hon har valt bort just den.

Mellan rikssvenska och dialekt

I valet mellan dialektala och riksspråkliga ordformer stannar Sara Lidman ofta mitt emellan och väljer kompromissformer som överensstämmer med en mera utjämnad regional dialekt. Som exempel kan nämnas presensformerna *sitt* 'sitter' och *ligg* 'ligger' istället för Jörnsmålets *set* resp. *legg* (eller *leigg*). Bortfallet av presensändelsen *-er* är ett typiskt norrländskt dialektdrag som än i dag är fullt levande i regionalt talspråk. Inte sällan tillgriper författaren också talspråksformer som är centralsvenska snarare än norrländska, till exempel det enklitiska pronomenet *'na* 'henne' i stället för dialektens eget *'a*:

> *Sätt'na [det vill säga likkistan] på marken å sjåpa dej int.*

Gösta Holm nämner i det inledande citatet förekomsten av »stympade» meningar. I många fall är det dock inte fråga om något stilistiskt konstgrepp. Det är snarare ett troget återgivande av uttryckssätt som är helt normala i dialekten, till exempel då ett yttrande avbryts efter ordet *att* och resten är underförstått.

> *Då veknade hon lite och hade gärna sagt ett gott ord men han hade svikit henne så pass i denna kväll att.*

> *Här kunde hon berätta i timvis och de hörde på och var så medkänsliga att.*

Tankar på bondska

Jörnsmålet får komma till uttryck på alla språkliga nivåer, alltså i ordval, ordbetydelser, ordbildning, ordböjning, uttal och satsbyggnad. I hur stor utsträckning dialekten används varierar dock mycket beroende på sammanhanget. Generellt kan sägas att det direkta talet (dialogen) innehåller betydligt fler dialektdrag än relationen (den berättande texten). Detta är ju inte förvånande, eftersom författaren eftersträvar autenticitet i personskildringen. Eftersom det i hög grad är de olika personernas repliker som för handlingen framåt, blir inslaget av mer eller mindre dialektalt tal tämligen stort i *Tjärdalen*. När dialekt förekommer i relationen finns det vanligen goda skäl till det. Så här beskriver Gun Widmark hur Sara Lidman liksom väver in dialektala uttryck i texten genom olika berättartekniska knep:

> *I en roman brukar det finnas mellanformer mellan direkt tal och relation. Författaren kan till exempel ta över en replik från sina personer genom att använda indirekt tal. Sådana ingripanden gör inte Sara Lidman i ren form, skriver alltså inte: Agda sa att … Däremot kan hon på ett mera omärkligt sätt – utan hjälp av anföringsverb – krypa in i personernas tanke- och känslovärld och återge vad där finns. Sådan »dold anföring» eller »erlebte rede»*

(»upplevt tal») – som tyskarnas av oss övertagna term lyder – möter man ofta i Tjärdalen. *I regel rör det sig om personernas tankar och känslor, »inre monolog», men även direkt tal kan ibland redovisas på det sättet – fast då kvarstår ofta hos läsaren en ovisshet om det rör sig om ett normalt »yttre» tal eller ett »inre», av berättaren framlyssnat.*

En lång inre monolog pågår inom Agda under väckelsemötet på kvällen efter pastor Bloms svavelosande liktal över den avskydde ogärningsmannen Jonas:

Agda satt med ena handen på spånkorgen och vickade den hetsigt.

O unge va bra du ha ne som får skrika mått du vill! Vem längtar inte å trängtar efter att få kalla sej för Guds barn men jämt som man försöker är det ju så konstigt å blir man ju så rädd. Visst skulle man vilja följa gubben sin åt i hugget som stucket men då man int kan förstå, då man är liten å dum. Och aldrig mer lyfter han en högt oppi vädret så man hisnar så där och nästan begriper en liten sekund vad Gud är. Eller i varje fall som måste ha någe med Gud att göra. Om de andra kunde bli gripna först så kanske smitta ne av sej på mej men ingen ser ut att kunna smälta. Om bara jag riktigt visste vad som rör sej inuti n'Nisj, om bara han kunde tala om nångting för mej nån gång. Som nu bara i penningsaker. Jag hade väl aldrig sålt dalvirket om bara jag hade veta i förväg mått he var värt. Rätt nu endera dagen tar jag och skäller ut han. Då få ne gå som he vill men då rann sinne på mej å jag sa han ett sanningens ord. Har du satt hustru å barn hiti värta, sa ja, då få du fresta bry dej nalta om dem å, sa ja. För arbete befrämjar hälsa å välstånd, sa ja, å fåfäng går han lärer mycket ont, sa ja, å både Blommen å n'Petrus hadde ju fel, he ha ju tydligt visa sej. För hadde du vari besatt som Blom sa, skull du väl för länge sen ha uppstämt någe tackomålovom, sa ja, å du ha tigi som en fisk för så sant örona mina kan höra, sa ja, å någe mer anfall ha du ju heller int fått som n'Petrus hota me så då kund he ju int ha vari nå espeli heller, sa ja, så hädanefter tro ja va ja vill på va dem sääj dem som ska hetes vara så klook.

Hon satt och skröt tyst för en osynlig lyssnerska. För övrigt längtade hon efter en kakubrödsmörgås. Det hade blivit en ovana hos henne nu på sistone att bli så hungrig efter något att tugga på vid läggdags.

Här får läsaren följa med Agda i hennes egna tankebanor från hjälplös förtvivlan till ilsket trots. Efter att ha jämrat sig en stund över sitt elände bestämmer hon sig för att »rätt nu endera dagen» skälla ut sin chockskadade och nyfrälste make Nisj. Därefter byter hon raskt

perspektiv och framställer saken »för en osynlig lyssnerska» som om hon redan hade verkställt utskällningen. Slutligen ifrågasätter hon kaxigt inte bara pastor Bloms uppfattning om makens tillstånd utan också Petrus'.

Två modersmål

Sara Lidmans modersmål var i själva verket två: dels Jörnsmålet, dels en ålderdomlig, religiöst färgad högsvenska som också den hörde till traktens språkbruk och som inte hade mycket med centralsvenskt standardspråk att göra. Hon använder sig av båda språkarterna i sin berättelse och får därmed ett ännu bredare register att spela på. För en riksspråkig läsare bereder det högstämda bibelspråket knappast några större problem vad gäller förståelsen, bortsett från att det känns underligt att möta det som talspråk i vardagliga situationer. Birger Vikström redogör initierat för dessa förhållanden:

> *Genom kyrkan bestämdes vad de läskunniga skulle läsa och de gammallutherska skrifternas ordförråd var ofta det enda som människorna kom i kontakt med utanför den egna stenmalda dialekten. I fattigdomens insikt om den egna uselheten blev visserligen prästens och postillornas ord något som endast lämpade sej i guds hus och vid högtidliga tillfällen, men det hindrade inte att katekesfärgade ord och vändningar oförmärkt smög sej in i dialekten. Talspråket kunde därav ibland få en tung, nästan biblisk prägel. Det var naturligt att en käring, som nyss mockat ur en svinkätte, kunde säga att hon var »vederstygglig» och äldre människors tal om vad som »ovanom är» föreföll sällan onaturligt.*

Som förebilder för det religiösa talspråket tjänade inte bara Bibeln och de lutherska skrifterna utan i hög grad också de kringresande frikyrkopredikanterna. I sin essä "På tal om att skriva" i antologin *I egen sak* (1978) berättar Torgny Lindgren livfullt om hur han i sin barndom beundrade dessa predikanter, som inte sällan var veritabla språkkonstnärer. Som författare har han tillägnat sig deras berättarteknik och införlivat den i sin egen litterära stil. »Mina texter är alltså skrivna som predikningar och bör läsas som sådana», förklarar han. Mera om Torgny Lindgrens predikostil kan man läsa i Anders Perssons artikel "Jag gör en predikan bortur honom" i *Västerbotten* (2004:1).

Bibelcitaten duggar tätt i *Tjärdalen* (en utförlig redogörelse ges i Rolf Gravés bok *Biblicismer och liknande inslag i Sara Lidmans Tjärdalen*, 1969). Ibland kommer de i form av fragment som hämtats från olika bibelställen och infogats i texten för att väcka vissa associationer hos läsaren. Här följer ett utdrag med flera exempel:

> *Men hav fördrag med vedermödan, ty när det som bäst varit haver. [–] Nu detta strävsamma ändlösa potatlandet. För torrt alldeles, på tok för torrt. Högst upp i slutet på bänkarna där solen legat på som mest och matjordlagret var tunnast låg stånden skrabbiga och*

vissnade. Och somt föll på hälleberget, den som har öron.

Ofta förekommer också bibelallusioner på fri hand, där Bibelns verklighet framstår som lika närvarande och levande som nuet.

Och gjorde du inte spe av bagarkvinnorna? Bättre rustade med olja i lampan voro nog de jungfrurna än du, Petrus.

Duvan Amalia böjer sitt huvud, det i Pauli och mannens och hennes ögon oegentliga.

Men ett är visst: i detta Sodom finns åtaminstone en rättfärdig.

En förutsättning för att dessa anspelningar skall få avsedd effekt är givetvis att läsaren är väl förtrogen med den heliga skrift, helst Carl den tolftes bibel. Den som saknar den sortens bildning lämnas oförstående utanför den fromma tankevärld som för människorna i Ecksträsk är en självklar del av livet.

Konstfull och exotisk språkblandning

Språket i *Tjärdalen* är en konstfull blandning av genuint Jörnsmål, utjämnad regional dialekt, religiöst färgad högsvenska och modern standardsvenska. Sara Lidman växlar mellan dessa språkarter på ett mycket medvetet men ofta inkonsekvent sätt. Balansgången är svår, och i ärlighetens namn må sägas att vissa av författarens kompromisslösningar är mindre lyckade. Ett exempel är hennes försvenskning av dialektens demonstrativa pronominalkonstruktioner av typen *karln jenna* 'den här karlen'. I stället skriver hon till exempel *detta kaffet* och *denna ungen*. Sådana uttryck hör snarast hemma i sydsvenska dialekter och skorrar därför falskt i en nordvästerbottnisk miljö. Ett annat exempel är Agdas förskräckta utrop när byns karlar tysta kommer bärande på den svårt skadade Jonas: *Men vara ni int klook?* Yttrandet innehåller två utpräglat dialektala böjningsformer, nämligen presens pluralis *vara* och ett predikativ vars flertalsform uttrycks med hjälp av tvåtoppig accent, alltså *klook*. Mellan dessa placeras det rikksspråkliga pronomenet *ni* i stället för dialektens *je*. Resultatet blir en störande och till synes helt onödig kollision mellan dialekt och riksspråk. Den frejdiga blandningen av språkarter ger alltså upphov till spänningar i texten, på gott och ont.

Enligt Birger Vikström har författaren och publicisten Stig Ahlgren i något sammanhang kallat Sara Lidmans prosa för »en sorts svensknorskfinska som varslar om närheten till treriksröset». Detta yttrande vittnar om hur exotiskt hennes språk måste ha tett sig för kulturetablissemanget i Stockholm på 1950-talet. Det blottar också utan någon som helst blygsel en hisnande djup okunnighet om norrländska förhållanden över huvud taget (avståndet mellan Missenträsk och Treriksröset är drygt fyrtio mil fågelvägen), en attityd som dessvärre är alltför vanlig än i dag.

Dialekten tonas ned med tiden

Ingen av Sara Lidmans romaner är så genomsyrad av folkmål som *Tjärdalen*. Redan i nästa roman, *Hjortronlandet* (1955), hade dialekten

tonats ned betydligt, något som välkomnades av vissa kritiker. »Utvecklingen *från* dialekten verkar helt sund, ty Sara Lidman är minst av allt en begränsad hembygdsförfattare», ansåg Margit Abenius i *BLM* 1955. Å andra sidan utnyttjas växlingen mellan dialekt och riksspråk nu på ett delvis nytt sätt, vilket Birger Vikström observerade i *BLM* 1956:

> *Det är visserligen sant att dialektorden är flera i »Tjärdalen» än i »Hjortronlandet» men ur en viss synpunkt spelar ändå dialekten större roll i den senare boken. Vad jag syftar på är ett stilgrepp, en växling mellan dialekt och rikssvenska i ett visst syfte, som förekommer redan i »Tjärdalen» men som i »Hjortronlandet» medvetet utnyttjats i långt högre grad. Det är ju nämligen klart att Sara Lidman inte använder dialekten enbart för att uppnå realism i sin miljö- och människoskildring. Hon använder i minst lika hög grad kastningarna mellan dialekt och rikssvenska för att markera förändringar i den yttre situationen eller inom människorna. Hon återger inte slaviskt en fotograferad verklighet, hon är inte bunden av vilka ord människorna i verkligheten skulle ha använt vid det eller det tillfället. Hon kan låta en torpare tala rikssvenska när han i verkligheten absolut inte skulle ha gjort det och omvänt: han kan få tala dialekt i en situation där han troligen i verkligheten åtminstone skulle ha försökt att tala rikssvenska efter bästa förmåga.*

Även sin tredje roman, *Regnspiran* (1958), lät Sara Lidman utspela sig i norra Västerbotten. Dialekten använde hon med försiktighet, men annars enligt ungefär samma principer som förut. Under de två följande decennierna ägnade hon däremot sitt författarskap åt helt andra teman och skrev på rikssvenska. Det dröjde ända till 1977 innan hon återvände till Jörnsmålet och inledde den stora romansvit som i efterhand har kommit att kallas *Jernbaneeposet*. Språket i dessa berättelser är emellertid inte riktigt detsamma som i de tidiga romanerna. Växlingen mellan dialekt och riksspråk är inte lika raffinerad och bibelsvenskan är inte lika framträdande. Författaren tar också hänsyn till läsaren på ett helt annat sätt än förut, bland annat genom att förse böckerna med förklarande ordlistor. Ibland förekommer till och med ordförklaringar och översättningar direkt i texten. Över huvud taget verkar det som om Sara Lidman med tiden alltmer hade kommit till insikt om det problematiska med att skriva på dialekt. I en diskussion vid ett årsmöte i Svenska språknämnden 1988 kommenterade hon sin situation som dialektskrivande författare ungefär så här (enligt sammanfattningen i *Språkvård* 1988:4):

> *Det är svårt att skriva dialekt. Vi har ju inget alfabet. Skrivs det helt som det sägs, då förstår ingen. I folkmålet finns också en speciell humor, självironisk. Men den kan låta som att författaren gör narr av människorna. Hur ska man fånga detta?*

Torgny Lindgren använder färre dialektord än jag men har lyckats bättre tycker jag. Sparsamhet med dialektord ger läsaren närmare kontakt med texten. Så finns ju teaterbondska, som alltid är förlöjligande.

Jämförelsen med Torgny Lindgren är inte riktigt rättvis, eftersom de båda författarna har valt helt olika sätt att använda dialekten som litterärt stilmedel. Likväl tycks det vara en vanlig uppfattning bland läsare som själva behärskar Skelleftemålet att Torgny Lindgren bättre än Sara Lidman lyckas fånga dialektens väsen, trots att han använder färre dialektord. I hans prosa är det snarare tonfallet och själva sättet att uttrycka sig som väcker igenkännandets glädje. I själva verket är hans språk en helt ny skapelse av dialekt och högsvenska som dock inte ger sig ut för att vara någotdera. Hans avsikt är således inte att ge läsaren en känsla av autenticitet, och därmed undgår han ett svårt dilemma.

Krävande klassiker

Sara Lidmans romaner tillhör obestridligen den svenska litteraturens klassiker och finner i kraft av denna status ännu nya läsare. *Tjärdalen* och *Hjortronlandet* gavs ut på nytt 1998 och hela *Jernbaneeposet* så sent som 2003. Detta är intressant, med tanke på att dessa romaner alltid har ansetts vara krävande läsning. I vår tid, när glesbygdens avfolkning snart är fullbordad, dialekterna går mot sin utplåning och bibelkunskap inte längre räknas som allmängods, måste det ju vara färre än någonsin förunnat att på djupet förstå diktarens språkliga intentioner. Å andra sidan är berättelserna som sådana inte alls svårtillgängliga. De kan givetvis läsas med behållning även om vissa dimensioner går förlorade, precis som när man läser litteratur på vilket främmande språk som helst. Som vi har sett är bondskan i sig själv inte det enda hindret för genomsnittsläsaren, knappast heller det besvärligaste. »Hennes prosa har lika mycket förbindelse med den associativa lyriken som med det muntliga berättandet», påpekar Birgitta Holm i sin artikel ”Ordbävningen” i *Västerbotten* (2004:1). »Det är därför som den i så liten utsträckning har nått utanför Sveriges gränser. Det är inte dialekten som gör Sara Lidmans romaner svårlästa eller svåröversatta. Det är att de bör läsas och översättas som lyrik.»

OKÄND FOTOGRAF/VÄSTERBOTTENS MUSEUMS FOTOARKIV

Några västerbottniska säljägare tillagar blodpannkaka, blodet tappas direkt från den nyskjutna sälen.

Vem behöver 40 ord för säl?

ANN-CATRINE EDLUND

I vårt moderna svenska samhälle känner de flesta antagligen till att det finns tre sälarter runt Sveriges kuster som kallas för gråsäl, vikare och knubbsäl. Korsordslösare och några andra vet också att sälens unge kallas för kut. Dessa fyra ord för säl räcker gott för nutidsmänniskan vars enda kontakt med sälar är på djurparken, vid någon sälsafari eller via medier.

Den västerbottniske jägare som jagade säl under tidigt 1900-tal klarade sig däremot inte med bara fyra ord. Man måste multiplicera antalet ord med 10 för att få fram den mängd ord för säl som är kända från Västerbotten. Alltså 40 olika ord för säl som använts av jägare under perioden 1920-talet fram till ungefär 1960-talet.

De 40 orden har använts av jägare som kommer från södra eller norra Västerbotten, från Hörnefors, Holmsund och Holmön i söder till Lövånger i norr. Även om jägarna kom från olika delar av länet, jagade man samma sälar och på samma jaktmarker: gråsäl och vikare på vårvinterns isar ute på Bottenviken. Den jaktform som är mest omtalad och sägenomspunnen är den så kallade fälan, de jaktexpeditioner där jägarna vistades ute på isen i en eller flera månader med fälbåten som bostad. Men många västerbottniska jägare jagade också säl på kortare dagsturer. Säl jagades yrkesmässigt fram till och med 1970-talet i Västerbottens kusttrakter, i störst omfattning under mellankrigsåren. I dag bedrivs som bekant endast skyddsjakt på säl.

De västerbottniska jägarnas tio-i-topp-lista

Kunde då verkligen alla västerbottniska säljägare 40 ord för säl? Nej, det skulle vara att överdriva en aning. Det är svårt att säga hur många ord en enskild jägare kunde, eftersom det beror på hur erfaren han var. En skicklig jägare använde uppskattningsvis 30-talet ord. Det finns också en regional variation inom ordförrådet, alltså jägarna i Lövånger använde inte alltid samma ord som exempelvis Holmsundsjägarna. Minst tiotalet ord tillhörde ändå jägarnas basförråd av ord, förmodligen kända av alla västerbottniska jägare oavsett var de bodde i Västerbotten och oavsett hur erfarna de var. Detta basförråd har jag sammanställt i vad jag här kallat en tio-i-topp-lista.

Hur kommer det sig att jägarna behövde så många ord för säl? Med utgångspunkt tio-i-topp-listan kommer jag att presentera ett urval av ord för säl och deras användning och funktion under säljakten.

Jägarna tio-i-topp-lista över ord för 'säl'

1. gråsäl
1. vikare/vikaresäl
1. kut
4. långvikare
5. nadd/naddsäl
6. stegsäl/stegare
7. rödbröstare
8. morsa
9. stimmare
10. vistsäl/vistare

Gråsäl, vikare och kut

På delad första plats placerar sig inte helt oväntat de tre ord för säl som är allmänt kända idag: *gråsäl*, *vikare* och *kut*. Gråsälen och vikaren är jaktbara under olika tidpunkter på våren och deras beteende skiljer sig åt avsevärt, därför var det viktigt för jägaren att kunna skilja de båda arterna åt. Medan gråsälen många gånger är nyfiken på människor och därför inte särskilt rädd, så är den vuxna vikaren ytterligt skygg och vaksam.

EMIL SANDBERG/VÄSTERBOTTENS MUSEUMS FOTOARKIV

Säljägare från Obbola förbereder hemfärden från fälan och årets jakt.

Kuten ges olika benämningar beroende på om den ännu bytt päls. Både gråsälskuten och vikarkuten bär vit päls när de föds. Den byts mot en mörkare päls när kuten är ca tre veckor gammal. De vita kutarna kallades helt enkelt för *vitkut* och de som bytt päls för *svartkut*. Den vita pälsen var mycket eftertraktad bland jägarna eftersom försäljning av vitkutskinnen gav goda inkomster. Den mörka kuten kunde också kallas för *fetkut*, eftersom den var mycket fet så länge den var tillsammans med modern. När gråsälskuten lämnat sin mamma söker den sig mot öppet vatten, alltid i sydvästlig riktning, och kan då ibland hamna uppe på land. Dessa kutar på vandring kallades för *marscherare*.

Berndt Tegman i Holmsund beskriver marscheraren på följande vis:

> *Det är en som inte har nå vatten. Så han går efter isen, han söker sig ju nånstans så han kommer sig åt vattnet. Det händer ju kutar ibland, marscherar ju sådär. Man ser ju spåren hur de går i sydvästen alltid.*

Om kuten kommit bort från mamman innan digivningen avslutats blev den liten och ma-

ger. Dessa magra kutar kunde kallas för *avlätting, vakspiring* eller *valbilling*. Sälkutens kött var uppskattat av säljägarna som tillskott i kosthållet ute på isen.

Långvikare

På fjärde plats återfinns *långvikare*. Vikaren kunde börja jagas i april då den lämnar sin vista, en hålighet i isen, för att ligga uppe på den öppna isen. De stiger då oftast upp mitt på mindre eller större isslätter där de har god uppsikt över annalkande faror och där de är mycket svåråtkomliga för jägaren. Dessa vaksamma sälar kallades för *långvikare*.

Bertil Marklund från Lövånger beskriver långvikaren så här:

> *Han är mest nog i Bottnen han [i Bottenviken]. Det var ju mycket av isbitarna som var meste slättisen. Han håller sig mest uppå slättis. Han är så skygg. Han är inte gott å ta [inte lätt att ta].*

Ordet *långvikare* rymmer även en social dimension. För att meritera sig som etablerad jägare måste man nämligen klara av att överlista denna säl. Två ytterligare ord för vikare är *bredvikare* och *södersjövikare*. *Bredvikaren* sägs av jägare från Lövånger vara en kort, bred och fet säl. *Södersjövikaren* sägs vara ljusare än den vanliga vikaren och har fått sitt namn av att den steg upp mot Kvarken från Södersjön, jägarnas benämning på Bottenhavet.

Nadd, stegsäl och rödbröstare

I april kunde jägarna också börja jaga den mindre *naddsälen* eller *nadden* och *stegsälen*, som återfinns på 5:e respektive 6:e plats på jägarnas tio-i-topp. Stegsälen och nadden vistas i rörlig havsis, vid havsisens sydligaste del där isen ständigt är i rörelse. Jägarna brukade säga att dessa sälar helst uppehåller sig i det de kallade för *slarvig is*. När havsisen smälter undan på våren följer stegsälen med isen norröver och kan då påträffas inne i havsisen när den stiger in efter *klamningar*, smala sprickor i isen. Den sägs också vara dum och orädd och därför lätt att skjuta.

Kalle Dyhr i Lövånger menar att naddens oförsiktighet inneburit att de blivit utrotade:

> *Så fanns det en sort som dom kalla för nadden, men han var så dum att han sköt dom visst ihjäl varenda en. Det var slut om den då jag börja vara ute i isen. Den var liten å fet, nästan lika bred som den var lång. Såg ut som en padda. Den var ingenting rädd. Det var detsamma hur dom bar sig åt så låg han. Det var också en sorts vikare.*

Många jägare menade liksom Dyhr att stegsälen var en sorts vikare, troligen ungsäl av vikare.

De västerbottniska jägarna har använt fler ord för dessa mindre sälar: *knubbsäl, knabbsäl, stegplugg* och *vaksäl*. *Vak-* i *vaksäl* syftar på att denna säl trivs i Vaken, alltså den stora vak som alltid bildas mellan landis och havsis, också kallad *Havsvaken*.

Rödbröstaren sägs också ha varit en lättjagad säl, som precis som namnet anger, hade rödbrunt bröst. Den ska ha varit sällsynt, vilket kan förklaras med att den i huvudsak vis-

tades i Bottenhavet och endast undantagsvis i Bottenviken. Enligt samstämmiga uppgifter bland jägarna antas rödbröstaren nu vara utdöd i de bottniska vattnen.

Morsa

Morsa avser precis som man kan anta sälhonan, men ordet har ett annat ursprung än det vardagliga *morsa* som används för 'mamma'. Man tror att det kan ha samiskt ursprung. Ordet användes för både gråsälshonan och vikarehonan, bland annat i sammansättningarna *gråsälsmorsa* och *vikaremorsa*. Ytterligare tre ord innehåller *morsa*: *gallmorsa*, *kutmorsa* och *stormorsa*. *Gallmorsa* användes för en sälhona som inte fått någon kut under våren och som därför är fet och bär på mycket späck i jämförelse med övriga honor som kutat. Gallmorsans storlek beskrivs på följande sätt av en jägare från Holmsund:

> *En hona som inte har någon kut. Hon kan vara väldigt stor och tjock. Hon har ätit upp sig för att få en kut, men hon har inte tärt på späcklagret något. Hon har så mycket späck att kniven inte går igenom.*

Sälhonans blod kunde tas tillvara för att tillreda blodpudding och blodpannkaka, vilket, liksom kutköttet, var en uppskattad variation i jägarnas annars så enformiga kosthåll.

Stimmare

Den vanligaste benämningen för hannen av både gråsäl och vikare är *stimmare*. Maurits Zakrisson från Lövö by i Holmsund beskriver i citatet nedan hur fasansfullt stora gråsälshannarna kan bli. En gammal gråsälshanne kan faktiskt bli upp till 3 meter lång och väga 300 kg.

> *Men då finns det vissa exemplar av stimmarna, som vi säger, utav gråsälarna. Det kan vara stora fä. Det är säkert. Det är hemska djur. Det måste du nästan se innan du kan förstå hur pass stora dom är.*

Ett annat ord för sälhannen är *alg*. Ordet har använts på både Holmön och i Lövånger, men också av österbottniska säljägare. Vissa exemplar av sälhannarna sägs lukta förfärligt illa. De var i stort sett värdelösa förutom den skottpenning som utbetalades för varje skjuten säl. Kalle Dyhr i Lövånger kallade denna säl för *luktare*. De österbottniska jägarna hade också benämningar på denna hanne som anspelade på dess kraftiga stank: *apotekare, luktalg* och *terpentinare*. Köttet och blodet kunde inte tillvaratas eftersom det hade en kraftig bismak. I jägarnas diskussioner av dessa sälar jämförs köttets smak med den fräna smaken av fotogen eller terpentin. Att köttet var oätligt framkommer i följande berättelse där två jägare från Lövånger tillagat köttbullar av en *luktare*:

> *Oskar Marklund och Hilgard Öman sköt en stor vikare på Grundskatan, en sån där luktare. Då dom kom i land var dom "längten" att få smaka köttet. Dom hade köttkvarn med sej så de blev köttbullar. "Och kan då vara annat" sa Öman, "om vi inte hade förstört så mycke smör!" Första bullen dom bet i spotta dom ut och kasta bort alltihop.*

Vistsäl

På sista placering i jägarnas tio-i-topplista, återfinns *vistare* eller *vistsäl*. Denna säl aktualiseras allra först under vårvinterjakten. Jakten på vikaren kunde inte påbörjas förrän fram emot april månad, eftersom sälarna håller sig gömda under isen och snön i sina vistor under mars. Dessa sälar, osynliga för blotta ögat, kallades för *vistsälar*. I vårvinterjaktens inledande skede var det därför viktigt att söka efter jaktområden där vistsälen kunde tänkas ligga dold, för att sedan kunna jaga den när den väl steg upp på isen. Jägarna sökte då efter is som vistsälen trivdes i, så kallad vistaris. Denna is består av slätter som är tätt genomkorsade av höga vallar i vilka vikarehonan och vikarehannen har sina vistor. Att ingående iskunskap var av största vikt för att ha framgång som säljägare framkommer av det österbottniska talesättet: ”Du ska inte söka säl, utan du ska söka is när du far och jaktar”.

Ovanliga ord

Det finns också några ord som kan sägas vara ovanliga, i och med att bara en jägare uppgett att de känt till ordet. Men det finns naturligtvis inget som hindrar att orden varit betydligt mer allmänt kända när de en gång användes. *Slantsäl* och *blåsäl* är två sådana ovanliga ord. Harry Markstedt i Ursviken menar att *slantsälen* kallades så för att den hade gula ringar i sin päls, *slantar*. En jägare i Holmsund hade hört talas om blåsälen, men aldrig själv sett den. Denna säl ska ha varit stor och mörk till färgen.

OKÄND FOTOGRAF

Fredrik Granlund och Tor Gästgivar med skjutna sälar.
Bilden togs 1964 och det året sköt laget sammanlagt 46 sälar.

Orden som kunskapsbärare

Vid det här laget har det förhoppningsvis blivit tydligt varför jägarna behövde närmare 40 ord för säl. Detta rika ordförråd var nödvändigt för att kunna hantera all den kunskap om sälen som jägarna måste besitta för att kunna jaga säl framgångsrikt. Man kan alltså säga att orden aktivt hjälper till att organisera jägarnas kunskap – den kunskap som är

nödvändig för att veta hur man som jägare ska agera i skilda situationer i jakten: I sökandet efter jaktområden, i val av jaktstrategi och i tillvaratagandet av sälen som resurs.

När jägaren sökte efter lämpliga jaktområden i vårvinterjaktens inledning krävdes det kunskap om i vilken typ av is som olika sälar trivs bäst. Gråsälen, vikaren, stegsälen och vistsälen uppehåller sig i olika istyper och i olika områden på havsisen. När jägaren sedan siktat en svart prick långt borta i Bottenvikens frusna islandskap måste han tidigt välja jaktstrategi beroende på om det är en gråsäl, en långvikare eller en stegsäl som han ser i sin kikare, ofta på flera hundra meters håll. Om den svarta pricken tolkas som en gråsäl eller en stegsäl behöver han inte vara så försiktig när han närmar sig sälen eftersom varken gråsälen eller stegsälen är särskilt vaksamma. Men om det istället är en långvikare måste han använda all sin skicklighet som jägare, både när han försiktigt krypande på sin skida närmar sig sälen och när han riktar ett skott mot sälen på 100–150 meters håll. När sälen sedan tillvaratas har inte alla sälar samma värde ur resurssynpunkt. Om det är en vuxen vikare som skjutits är morsan mer värdefull än algen. Förutom skinn och späck, kan jägaren även ta tillvara blodet och kanske även köttet. Om det är en gallmorsa så är hon dessutom extra värdefull eftersom hon bär så mycket späck. Skulle det däremot vara en luktare som skjutits så har den inget annat värde än skottpengen.

De 40 orden för säl fungerade alltså som redskap för jägaren när en svårfångad och komplicerad verklighet skulle tolkas. Orden vägledde också jägaren i hans agerande under jakten. Dessa ord utgjorde ändå bara en liten del av den kunskap som den enskilde jägaren måste bemästra. Inte minst viktigt var att äga en ingående iskunskap och behärska det omfattande ordförrådet för olika istyper. Men det är en annan historia!

Kommentar och litteraturreferenser

Uppgifterna i denna artikel är hämtade från min avhandling där jag undersökt jägarnas ordförråd för säl: *Sälen och Jägaren. De bottniska jägarnas begreppssystem för säl ur ett kognitivt perspektiv* (2000). Orden i artikeln finns här redovisade och diskuterade i detalj i en separat redovisning. Merparten av orden har samlats in från muntligt, inspelat material med jägare födda mellan ca år 1900–1940. Man kan säga att det handlar om två generationer jägare som varit aktiva mellan ungefär 1920-tal till 1960-tal. Jag har använt mig både av inspelat arkivmaterial som finns vid Dialekt-, folkminnes- och ortnamnsarkivet i Umeå (DAUM), och av egna inspelade intervjuer med jägare. Ett fåtal av de här diskuterade orden finns endast i skriftliga källor. Den som vill läsa mer om den västerbottniska säljakten kan se årgång 1990 av tidskriften *Västerbotten* där det ingår ett temanummer om säljakt. I *Västerbotten* 1971 s. 66–105 finns också en artikel om den västerbottniska säljakten av Peter Gustafsson som själv vistats ute i sälisen. I övrigt hänvisas till den utförliga litteraturförteckning som finns i avhandlingen.

Senna tala ve … Dialekter i Västerbotten

OLA WENNSTEDT

Intresset för språk och dialekter har ökat kraftigt under senare år. Det avspeglas bland annat i alla de TV- och radioprogram, som blivit mycket populära och uppskattade på sistone. Intresset märks också i de studiecirklar och arbeten på enskilda människors initiativ som handlar om insamling och dokumentation av det talade språk som vi vanligtvis brukar kalla *dialekt*.

Vad menar vi då med ordet *dialekt*? Man förleds gärna att tro att ordet står för ett klart och entydigt vetenskapligt definierat begrepp, men så förhåller det sig faktiskt inte! Begreppet blir mycket svårt att definiera på ett sätt som täcker in alla aspekter – språkliga, sociala och tidsmässiga. Vanligtvis brukar man nöja sig med en ganska vid och ospecifik definition. För de flesta innebär *dialekt* därför något i stil med ”det språk jag hörde som liten, och som jag uppfattar vara av ålderdomlig art”. Tidsaspekten är en central komponent i den här definitionen, ”av ålderdomlig art”. I ordböckerna specificeras innebörden något, men den är fortfarande mycket schematisk: ”språk-(bruk)et i ett geografiskt begränsat område; bygdemål, folkmål” är definitionen i *Bonniers svenska ordbok* (1991). Även en sådan beskrivning är för kortfattad för att täcka alla aspekter. Vid beskrivning av begreppet bör man även ta hänsyn till språkartens funktion och de sociala sammanhang som det förekommer i. Som en konsekvens därav kan man säga att allt talat språk egentligen är former av dialekt.

Den kände dialektologen Karl-Hampus Dahlstedt (1917–97) delade in talat språk i fem kategorier representerade på en linje där ena polen beskrevs som *genuin dialekt*, följt av *lokalt färgat standardspråk*, *regionalt standardspråk*, *regionalt riksspråk* och *riksspråk* i linjens motsatta pol. En talare befinner sig på olika punkter på den linjen, beroende på gra-

SVEN HANSSON/DAUM:S ARKIV

Erik Undsgaard på besök i Nästansjö, Vilhelmina för att intervjua
Erik Jonsson och Mattias Eriksson. Foto 1951.

den av språklig och social kompetens, vilket socialt sammanhang talaren befinner sig i samt när i tiden ett uttalande gjorts. Utifrån denna indelning kan man generellt konstatera att det talade språket genomgår en utveckling från mer dialektalt (ålderdomligt, socialt och geografiskt avgränsat) till att bli ett mer regionalt färgat riksspråk. Kanske borde man istället för *dialekt* använda ordet *talspråksvariation* för att få en mer adekvat och neutral benämning för de skilda språkarterna. Vi kan ändå i detta sammanhang använda oss av den generella innebörden i ordet *dialekt*.

Språkarter sprids när människor möts. Älvarna utgjorde tidigt transportvägar för människorna och älvdalarnas sedimentmark lämpade sig väl för bosättningar. Människor har därför kommit att vistas och mötas i älvdalarna. Härav kan man också förstå att även dialektområdena följer älvdalarna. Kyrkan och marknadsplatsen var sammanhållande faktorer för invånarna i en trakt varför man brukar säga att de gamla socknarna även är en sammanhållande faktor för dialekterna.

Ångermanälven har sitt källflöde uppe i Kultsjön, Malgomaj och Vojmsjön, och därför utbreder sig de *ångermanländska dialekterna* även i södra Västerbottens inland, framförallt i Åsele, Vilhelmina och Dorotea. Öster därom, nere vid kusten finner vi ett mindre område i Öreälvens dalgång, där språket i vissa avseenden skiljer sig från språket i omgivningarna. Det området motsvarar Nordmalings gamla storsocken, och beskrivs som ett *blandområde mellan ångermanländska och västerbottniska dialekter.* Socknen sträckte sig från kusten och upp mot Örträsk till.

Det sydvästerbottniska dialektområdet följer Umeälvens och Vindelälvens dalgångar medan det *nordvästerbottniska dialektområdet* breder ut sig i Skellefteälvens dalgång och områdena däromkring. Längst upp i väster, i det glesare befolkade fjällområdet, brukar språkarten beskrivas som *nybyggarmål*. Det talade språket har här betraktats som blandformer av andra dialekter, och med inslag från de samiska språken. I boken *Övre Norrlands bygdemål* (1980) gör Karl-Hampus Dahlstedt och Per-Uno Ågren en mer ingående beskrivning av dialektområdena och vad som är särskilt utmärkande för dem i dessa områden.

Gränserna, eller snarare gränsområdena mellan de skilda dialekterna urskiljs tydligast i öster, vid kusten. De blir mer diffusa ju längre in i landet man kommer. Gränsen mellan syd- och nordvästerbottniskan går mellan Bygdeå och Nysätra socknar (alltså mellan samhällena Bygdeå och Ånäset). Nordvästerbottniskan möter Pitemålet ungefär vid länsgränsen mot norr.

Egenskaper i de fyra dialektområdena

När man beskriver dialekter tar man ofta fasta på den ljuduppsättning som ingår i språkarten. Andra egenskaper som man studerar är grammatiska, semantiska och syntaktiska egenskaper samt ordförråd.

Nordångermanländska

Några språkdrag som är särskilt utmärkande för ångermanländskan är bland annat att:

Alla gränslinjer som rör språkliga företeelser är ungefärliga. Streckad linje utmärker oviss eller oklar gräns. Av utrymmesskäl har underavdelningar av de ångermanländska målen och jämtmålen inte markerats på kartan. Kartan finns återgiven i färg i *Norrländsk uppslagsbok*, band III, s. 319 (1995), efter K.-H. Dahlstedt, *Norrländska och nusvenska* (1971).

- ett äldre vokalljud, som ligger mellan *u* och *ö*, finns bevarat. Ljudet brukar skrivas med tecknet *8*
- ändelsevokalen för verb har förändrats och för former som i riksspråket slutar på *-a* har ångermanländskan ett *-ä*, *kastä* 'kasta'
- pronomenet *den här* har formen *enn hänn*
- ett gammalt initialt *hw-* (jfr. äldre skriftspråkets *hvit*) uttalas *gw-*, t.ex. *gwit* i betydelsen 'vit'
- vokalerna *i* och *y* har övergått till *e* och *ö*, som i *sell* 'sill' och *sönna* 'synden'
- kombination av vokalerna *a*, *ä* och *ö* + L ("tjockt l") uttalas som *å*+L i t.ex. *båLk* 'balk', *jåLå* 'hjälp' och *fåLje* 'följa'
- ett kort *n* efter en vokal uttalas supradentalt, alltså "tjockt", varn 'van'

Nordmalings gamla socken

Dialekten i Nordmalings gamla socken, alltså den del av Ångermanland, som går in i Västerbottens län, beskrivs som ett övergångsmål mellan ångermanländska och sydvästerbottniska. Här har bland annat ett mycket gammalt språkdrag bevarats, nämligen kortstavighet. I nutida språk är kombinationen av långa och korta ljud i en och samma stavelse begränsad till lång vokal + kort konsonant eller kort vokal + lång konsonant. I äldre tid tilläts även kombinationer av lång vokal + lång konsonant och kort vokal + kort konsonant (jämför finskan där samtliga fyra kombinationer förekommer). Exempel på ord med kortstavigt uttal i Nordmalingsdialekten är (med den korta vokalen understruken):

- *fara* ~ riksspråkets *fa:ra* (med lång stamvokal),
- *vara* ~ riksspråkets *va:ra* (med lång stamvokal)
- *litn* ~ riksspråkets *li:ten* (med lång stamvokal)

Vidare kan här märkas t.ex. att

- *a* i vissa ord uttalas med dragning mot *ä*, t.ex. *härv* 'räfsa'
- *tj*-ljuden har inget *t*-förslag så uttalet av 'mycket' blir *mytje* jämfört med *myttje*, där t-ljudet hörs, i de övriga västerbottensmålen.

Sydvästerbottniska

I det sydvästerbottniska dialektområdet kan man stöta på till exempel:

- ett öppet långt *a*-ljud (av liknande kvalitet som i riksspråkets *katt*, *hatt* och *natt*, men alltså långt), där riksspråket har ett mer slutet, *far* 'far', *hav* 'har' och *falet* 'förskräckligt'
- de gamla diftongerna ei, au och öy är bevarade, t.ex. i *ste^{i}n* 'sten' och *fö^{y}se* 'fähuset, ladugården' (dock ej i Bygdeå socken). Det äldre *a^{u}* motsvaras i södra Västerbotten ibland av *ö^{y}* i slutet av ord, t.ex. i *hö^{y}* 'hö'
- ett främre g- och k- (dvs. ett g- och k- som "drar" mot i) initialt i orden, *g^{j}arn* 'garn', *k^{j}all* 'karl'.

Nordvästerbottniska

Det nordvästerbottniska dialektområdet karaktäriseras bland annat av:

- långt *a* bibehållet i ord där riksspråket har utvecklat ett *å*, bat 'båt', *gaL* 'gård'
- dativformer förekommer fortfarande, *faLtjen* 'folk', *farum* 'fåren'
- pluralböjning förekommer fortfarande, *drivi* "drevo" 'drev', *fLö^{u}vjä* "flögo" 'flög'
- sekundära diftonger. Förutom de tre gamla, primära diftongerna har en uppsättning sekundära diftonger kommit att utvecklas, t.ex. *ha^{i}n* 'heden', *be^{i}ttjen* 'bäcken'
- hjälpverbet *fera*, *he for sjin ut såm falet* 'det började se farligt ut'
- velart *l* förekommer, jfr. engelskans *well*

Texterna

De utskrivna inspelningarna som återges på de följande sidorna är alla hämtade från dessa dialektområden, men de representerar även en fördelning på inland och kust. De socknar som får representera de olika dialektområdena är Nordmalings socken för övergångsmålen mellan ångermanländska och sydvästerbottniska, Åsele och Vilhelmina socknar för nordångermanländska, Umeå, Lycksele och Sorsele socknar för sydvästerbottniska samt Nysätra, Burträsk, Skellefteå, Jörn och Malå för nordvästerbottniska.

Informanterna talar ett ålderdomligt språk, som kan anses vara representativt för varje dialektområde. De är födda mellan åren 1874 och 1920 och inspelningarna har gjorts mellan åren 1953 och 1974. Berättelserna beskriver den vardag människorna levde i och händelser som inträffat, men vi får även inblick i tidens mer metafysiskt präglade livssyn i form av berättelser om väsen och vittror.

Texterna får betraktas som ett hjälpmedel, ett stöd, för förståelsen av talet i inspelningarna.

Transkribering

När man ska skriva talat språk bör man återge talspråket så ljudenligt som möjligt. Använder man då vårt vanliga alfabetes teckenuppsättning stöter man snart på problem. Det talade språket innehåller nämligen ett antal ljud som alfabetet saknar tecken för, till exempel *8* och *L*, som vi såg här ovan. För vissa ljud har skriftspråket en teckenkombination, till exempel *sje*-ljudet, som kan skrivas på många olika sätt; *sj*, *sk*, *sh*, *ch*, *skj*, *stj*, *g*, *rs*, *j*… (samtidigt som alfabetet har tecken som inte representerar ett visst ljud, till exempel *c* (som kan stå för både [s] och [k]), men även tecken som representerar en ljudkombination, x [k+s]).

För att kunna återge talat språk så exakt som möjligt måste en alternativ uppsättning tecken användas, en fonetisk skrift. Alla som har läst främmande språk har troligtvis stött på *International Phonetc Alphabet (IPA)* som används i många läromedel och lexikon.

Ett annat sådant fonetiskt alfabet är *landsmålsalfabetet* (se till exempel *Nationalencyklopedin*, band 12 sidan 102). Det började utarbetas av språkforskaren J.A. Lundell redan på 1870-talet, långt innan bandspelaren uppfunnits, och har kommit att användas främst av dialektologer och andra språkforskare, ända in i vår tid.

Ett enklare och mer rationellt sätt att skriva talat språk, än med de fonetiska alfabetena, är att skriva i *grov beteckning*. Då utgår man från alfabetets ordinarie teckenuppsättning, men begränsar varje tecken, eller teckenkombination, till att representera endast ett visst bestämt ljud. För att återge språkljud som saknar egna tecken kan man då använda särskilda tecken eller formateringar (kursiv, fet stil, understrykning eller genomstrykning). Det är särskilt viktigt att vara konsekvent i de tecken som används. Ett ljud, ett tecken. Som exempel kan vi återknyta till sje-ljudet här ovanför. Man bör då välja en av dessa möjliga teckenkombinationer för *sje*, som får stå som representant för alla sje-ljudet i alla dess former, t.ex. *sj-*, *sjina* 'skina', *sjorta* 'skjorta', *sjärna* 'stjärna'.

Även om man använder grov beteckning är det fortfarande viktigt att strävar efter att återge orden så ljudenligt som möjligt. Det innebär att man får lägga åt sidan en stor del av de stavningsregler som gäller för skriftspråket, och istället göra som Posten en gång uppmanade i en kampanj: "Skriv som du talar".

Fråga: Hur uttalar du egentligen frasen "en gris"?

Svar: *äng gris* (lyssna noga!).

Tecken

De inspelade avsnitten återges alltså här med grov beteckning i en form som ligger så nära den talspråkliga dialektala formen som möjligt. Användningen av specialtecken för språkljud har begränsats till enbart två:

- L = kakuminalt "tjockt" *l*, till exempel skoLa 'skola', bLå 'blå' (med den riksspråkliga skriftformen inom enkelcitattecken).
- 8 = ett ålderdomligt vokalljud, uttalat som en blandning mellan *u* och *ö*.

I vissa fall har det varit svårt att uppfatta vad som sagts under intervjun. Sådana partier har markerats:

- [---] = utelämnad ljudföljd
- [ ] = kan även omgärda tillagt ord eller kommentar

Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM) är en avdelning inom myndigheten Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI). DAUMs uppdrag är att *samla in, bevara, vetenskapligt bearbeta och ge ut material om det immateriella kulturarvet*, i Västerbottens och Norrbottens län. I samlingarna finns cirka 6 000 timmar inspelningar, cirka 150 000 sidor skriftligt material samt c:a 2,2 miljoner uppgifter om dialektord och ortnamn. Arkivet, som ligger på Länsmansvägen 5 i Umeå, är öppet för allmänheten vardagar 10–15.

Tfn 090-13 58 15, fax 090-13 58 20, <www.sofi.se/daum>

NORDMALING

”Linnbloms jäntän” DAUM Bd 2706

Alma Rönngren, Aspeå, Nordmaling, född 1890 berättar i en inspelning från 1977 om hur hon och hennes kamrat Hanna gjorde busstreck hos ”Linnbloms jäntän”. Alma intervjuades av Gunnel Bäckström.

– Åsse ha… va re två gammjäntär såm bodd bara neaför gå… mitt hem. Men dem hadd sin gård nära skog… skogen. He va der i G8La dem… kallese för G8La. Å du fårsstå då k8mme vi baka fönsträn dell e dänn gammjänten, å dem hette KLa… en hete KLara en hete Erika ä va sånna dära antika namn. Dem var söm antikakte. Fattet å smått 8m had dem. Du förstå he var ingen pansjon den tin för t8ckena. Dem va ojifft å had… föräldra had, had , had… han pappa deras hete LindbLöm, he va Linb… ve kalle dem fö LinnbLöms jänten å han had vöre gammal bysme å had n smedja åtell hus… inve huse sitt. Å du förstå e dänn jänten däm had se smått 8m, ingen pansjon å he va…

– Va levvd dem borti då?

– Ja, ja förstå int va… ja Erika, a ellrena, hon va tunnbröbagersk å hon, hon k8nne kaveL tunnbröä. E va onnt 8m däm som k8nnä baka ut e… tunnbröä, se hon geck om hösta, ja hon k8nnä fäll få gå hele mårnen ti gåLa, dem had Erika till å kaveL e, tell å… innt tell å nagg, int. Nagg, då va re gårsnagg… ja gårsfruntimmer söm sjött… Å ja sjött åm naga hemme å medans hon båka mycke, mågna höstar åt åss. Ja emellertid se… Å då feck dem förstås n dåg-pänning män int va da hon na hög den tin int. Om

dem fick en å fämmti för dågän, ja tro njappt, jå kansje dä, häll n krorna, ja vet int, ja minns int. Åsse feck a allte bra mycke brö hem ve sä innä… hadd fäll allte ve sä nan, tocken dänna hannduk helle va hon hadd å fick hnjyt in te, så feck a tunnbröe. Hon fick visst för varnen dag. Å hon järt till å baka kåken å, njäck-kåken, hä va tunnbröä, så feck a de. Ja emelertid sä… a Erika, dä dännä va ju på hössn å e va ju hössmörkt, hon sto å janke kring spisn å hon koke fäl nan sårters mat. Gu vet va hon koke, he ve sa he iblan…å mamma hon brucke ju va bra å skick dit a… skick dit ass ve n mjöLkhämtar, ”Vill du gå dell LinbLoms jänten ve n mjöLkhämtar!” å ve tjä… å f… då hon had tjärne se e va se visst, då skull ve gå dit ve n tjänmjöLkhämtar å förtje ”Ja se Madam Höglund…” ja hete Alma Höglund som… ”Ja se Madam Höglund, va snäll hon är”, sa jänten. Å se k8mme dem da ibLann ve na sk8rper dem had ti n hämtar, å ent rådd ve ve eta dem dem va gamal å törrke å.

– Men ve kacke baka fön… men da ve va ut a Hanna å jag bake fönstre… förstårdu då… då jeck dem ti… va kallt, g8lvkalt va re å draget å, had dem stora lappe ludd… ludder, för dem had ludder på föttren, ja hörje, höre man… höre dem had e för e värdn. Å då se kacke ve på fenstre då, ve ville väl ha… vi, vi ville ha ut en, som skulle ju som ge oss på huga, rektet, du förstå att… då kacke ve sänna /knack, knack/ vi vil… lät inte si oss, vi sto å kacke /knack, knack/ sänna. ”Laga de borta f…” hon… hon… hon läspe litte grann, å he var a medfödd ve, hä va te tunga e dännä berod på, ”Vi vill laga je borta fönstre ji armade rackarns tjyvonga!”, sa hon. Jaa, ve hlute opp då n fäm minuter å der geck dem å t8sa å t8sa dära goLven. Ja å bätter än se va ve där å kack… ”E je de… dera fönstre nu ejen. Laga hem je!”, ”Ja”, sa a, ”ja ska kömma ut ve tsäppän!”, tsäppän, hon kalle… hon rådd int ve säj tjäppän, hon sa tsäppän, ”ta tsäppen ja, å k8mma å raka hem ve ji. Laga hem je bara. Ja ska tala um e fer mammen å pappen jere, ji sku ju få si” å då såg hon to arna, arna bordda… om ve had tala um e dännä fer a [---] va var he fer nanteng? Arnmått vare… ve hadd bara arnmått å mätt me men ja var ung, å då k8mme na, å då va re n stor n sten, e va åkerhagan då, straks upp8m vänninga vi huse. Å se, förstå du hon svor till, åsse sprange ve bakom denne storsten å jemmt ass, mens hon for dit, å… men söm e nu var se va ve där ve nagLa å kack där e fönstre. ”Ja”, sa a, då jick a ju in så ve såg då hon öppne döra å jick in, för e he dem had e.. he va ju… e var ju bara fotosjenlam… da e vort jusst å… se ve såg jenom farstun… Da sa a ”Ja…” da k8mme na ut å då sto a dära bron å sa ”Ja nu ska…”, he va nemmstgrann åt dem, han hete Kål Tjäck, Kalle Kiäck, en etergubb. Han var se elak på båna som jick om hössn å jord na missvärka. Å då, förstå du, sa a ”Nu ska ja gå dell n Kalle Tjääck”, Kalle Tjäck, sa a, ”å be n k8… ta tsäppen å k8mma å je ji bortta tsäppen om int ji vill laga hem ji era armade onga”, sa a. Jå, förstå…

– For je hem då?

– Då tosch ve int va na länger, da sa ve ”Nu jet ve hlut ve [---] gu bevare ass”, sa ve, ”om han kom lann för leva så äre bäss ve je åss å hem”. Ve for hem te far å vårt hem[---] å mamma sa ”Va hall je dill om kvällana?”, ”Jaah ve ä ba ut å ha na roLet”, sa ve, nt tosse taLa 8m va ve joL int.

Mossrivaren DAUM Bd 2250

Iréne Nilsson, född 1927 i Varpsjö, Åsele har bidragit på många sätt till beskrivning och bevarande av vårt kulturarv. Hon har bl.a. medverkat i en film inspelad av den kände fotografen Sune Jonsson, om livet på en gård i Västerbottens inland. Hon har även skrivit manuskriptet till boken "Det som en gång var… Ett småbrukarår i södra Lappland", utgiven av DAUM år 2004. Här intervjuas Iréne av Gunnel Westerström från DAUM, i oktober 1974, och i avsnittet berättar hon om hur jetarpojken från Grundsjö skadade sig på mossrivaren.

Ja masan ha vi ju anvenn her i all ti. På höstn da hakkes n opp å tjöres him å hässjes åsse fo n sto å stå ute hele vintern å pa nagre timma se tjör man in å trösk hele vinterbehovä jenom gammtröskvärke – vi tjör ve motorn nu. Men, de minns ja att morfarn hadd jort e stort e trejuL såm va tjwå meter rätt opp å ne. De hadd himsmidde järnpigga på ene sia å en fekk dra e dan storjuLä rönt rönt för hann å n åån en han fekk kamm törva mot pigga till hon smaLas opp. Men då var e bäst till å ha hanska på hännren å akt fingra. Nu rattn e dann storjuLe bort pa stenrösä. Pappa han hadd tjöpe n rivar söm man dro för hann, en dann typen ha no mange sma pajkfingra på samvete. Vi hadd n jetarpajk ifran Grunnsjön som hadd gått olavanes ditti masarivarn å han kåmme utti tjöke å då va re bå bLon å tåren som rann. Morfarn fikk åk ve n på lasarette i Backe, å där… ja där sätte dem metallringa omkring fingerlean på n å lappe hop fingra se gött dem könnä.

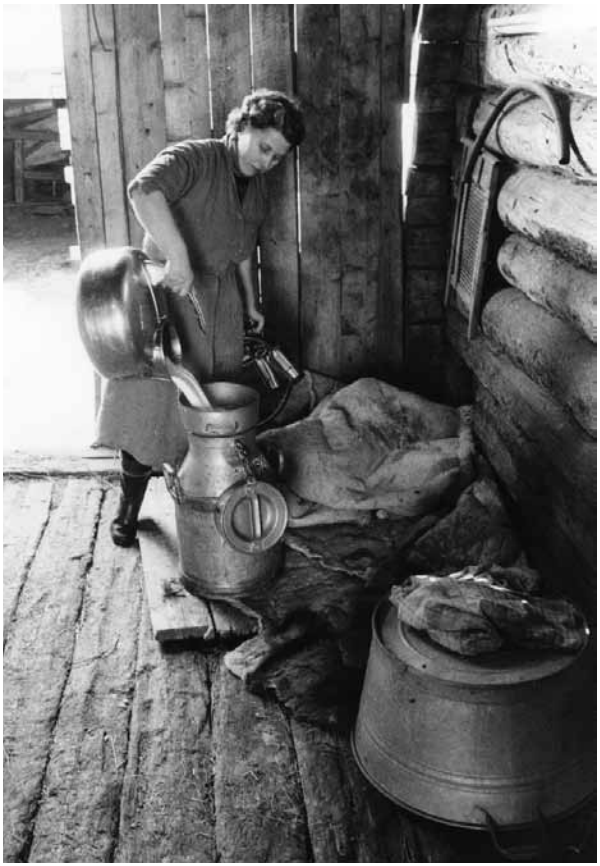

SUNE JONSSON/VÄSTERBOTTENS MUSEUMS FOTOARKIV

Iréne Nilsson, Varpsjö.

OKÄND FOTOGRAF/DAUM:S ARKIV

VILHELMINA

Viterkyss DAUM Bd 559

I augusti 1968, under en inspelningsresa i Västerbottens inland, fick Karl-Hampus Dahlstedt och Per-Uno Ågren kontakt med informanten Nils Johan Andersson i Sjöland, Vilhelmina. Nils Johan föddes 1887 i Sjöland, där han också kom att bli kvar under hela sitt liv. Under intervjun berättade han bl.a. historien om hur Jens Sandberg kysste vitran.

Män då var ä n dag då där i … dä komme dit en unneli göbbä, män däm minns intä hur han hetä å hur han var. Män dä var säkäligen n Noak söm då kåmm dit. Å då han kåmm in sä då hadd n sakt ”Jasså, där är ehenen dän sjuke ligg.” Å så var n å så såg en på karn då där i sänga då, å så vell en ha n fLaskä. Ja, Jens Sannbers Maria hedd ju åt n en fLaskä då å så… så skull n ha kalltjällsvattn ti fLaska. Män nu var [däm] ju nyinfLyttat, inte visst föll däm å nan tjälla int. Icke alls int. Män då hadd n före dit dill västnö-Lestknuten på stughän å där hadd n stått å trampä å snodd rönn, rönn, rönn, rönn där vi knutn där. Å så hadd n komme in å så hadd n sakt åt båna att ”ta n hann fLaska å så gå ji noL på myra dit tell den granbuskän söm stå där”, å uttydd sä noga huru däm skull gå å då däm kommä dit sä då fann däm vattn. Å så to däm vattn ti fLaska. Då däm komme då vä fLaska då st8kä n ju tell då å, å botä då n, då n Jens Sannberj. Men båna dämm tykkt ju edännä dä syntäs ju lustit ut. Då for n då ve åhlappä då söm hlapp å då, dit tell n daLgång där, å så hadd n snodd röggän emot daLgångän å sä hadd n kastä borti fatä övär vänstär akhla å sä hadd n jort ”tvi, tvi, tvi” tröllspötte tri gång. Å på n littn stann sä va n Jens te arbetä ijänn. Å han hadd sakt åt n där: ”Du ha tjyssä vittra.” He va int annä, än han hadd tjyssä vittra.

Vitra ULMA Gr 5075B

I DAUMs samlingar finns ett flertal inspelningar med Ester Mannberg (*1892) från Överboda, Umeå. Ester är en mycket god berättare och talar också en utpräglad sydvästerbottnisk dialekt. Här berättar hon om ett par händelser omkring vitra från sin bardom. Inspelningen gjordes i augusti 1953 av Evert Larsson och Folke Hedblom.

– Då var ä ju e annä bån, häller hä va tjvå, som var å jet koän. Dem vart ju töjjä å, å vitra. Däm vart ju vitertöjjä å kömmä ine e römm å, å där var ä finnt å, men tjälinga hon hadd ju ba hilka den gånga å ...

– Mm...

– Hadd söm en vanle bonntjäling.

– Jaså.

– Å hon da bjudd däm på matn å, å ville att däm sku eta å, hä va rejällt hä hon bjudd på, å riktea tallrika å bara selvsjedän å.

– Ja, ja.

– Men båna tycktes ndå va sä könstet dell å däm såg aller dell mamma å pappa sä... Sä då ein å båna ställd sä… hä va ju rejjäla stoLa å… men han ställd sä å hnjea, å lesst dell bors. Å då vart ä ingenting ann än hä va gräshöppen å, å masken å allting på tallrika. Å på n litn stunn sä sto däm utöm bärje å va sju... sjussä darn. Hä va ingenting alltehop.

– Å hä skull då vara vitra alltså?

– Hä va no vitra häller na sånt där tröll.

– Jaha.

– He var… dem var… he va ju se dem var töjje uta na skrömt, heller he va ju inte skrömta direkt utan he va trölla å...

– De där Viterberge nu, vars ligg e…?

– Hä ligg öst-åt jenna åtell sjön å ä ju kvar än, Viterkammarn, he ä såm en littn kammar söm… ve va ju rädd söm bån för att vi visst ju att vitra bodd där.

– Å där hadd dem ansit att vittra ha vyre i alla tider?

– Vitra hon bodd där å jag som bån såg höre hon hängt opp kLea å tjvätte, å tjvätte kLea…

– Jaa!

– …men nu trodd vi då att he va vitra då i alla fall utom de där berjä… hadd hämst vita kLea

– Jasså?

– OhyggLet vit å fina kLea å då han sätte kLea… heller he va sjäLve gömma… dem jäLptes då mässte åt, he var en par tri stykken.

– Jaa!

– Se var dem vit kLädd allehop å ohyggLet vit kLädd, se he va se… Å da hadd dem mässte koen som hadd mykke själlen. Själla på var enda ko, å he va vitkoen. Å… Men de var en hösstkväll, ja såg då int he, men de va måång… hell e va måång såm hadd ju hört å sitt då vitra fLytte, för då fLytte na å for då, de här bårtet, hadd… va re själlen å skrappLe å levvd å låte. Se att he va då…

– Flytte dem beremella då?

– Ja dem fLytte då, fLytte åt Klabberjä då kL… åvaför för KlabböL.

– Jasså?

– Då såg dem där höre viterkoen jikk, dem såg dem mela busken. Vita ko såm had na sjwart längst uta öra.

– Dem va grann.

– Dem va grann! Å he var viterkoen då, å de där ler va hämst bra kor.

– Ja.

– Å åm han nu hadd ståLe å kaste över n viterko, så då hadd dem int makt över a länger utan då fikk man sä en sån där ko. Hä va nästan bääst.

– Jaa, he kun va…

– Då fikk man en sån där vit-ko. Å hon haad man ju… den turn ve na på de vise att vitra kömme å såg etter hon denna hure hon vart sjött, he varenda kväll.

– Jasså?

– Joo, huvva, hon kömme å kökkse å såg etter hörä kon vart sjött. Å ja vet he var… i min barndom se va re ju en söm had n ko söm var e ju n viter-ko, försjtås, had ju fått tag i na på de visä. Å hon kömme varenda kväll å sku ha n mjöLktår. Å köme na int fast he dem stänkt ijän lagårsdörn då köme na jenom dynjluken. Hon sku in. Å hon sku ha mjöLka å si hörä kon va sjött. Å lätte dem bLi å kömme sent nan kväll, te lagårn, ja då sto a der å, å kon… da had a sjött kon å mjöLke na had a ibLann å. Ja he var den årninga. Å ja vet he var, he var da medan ja va bån, he var e faLk såm had n ko. He var n sån där vit ko. För, för vitra had söm större rättihet dell vit-koen öm än hä int var viterkoen. Då var e en söm had n såndär vit-ko å hon da sku ju kaLv på natta men dem gLömt å se å samne å, å gLömt å den där kon. På möran så då dem köm dit då had vitra vyre där å sjött öm ä, hedd kaLven ti tjättn å, å sjöLv sprange na å jömt sä utani lagårsmurn då, vitra. Hon had vyre där hon, då had hon mjöLke na å…

– Ja, hon sku sjöta om hon…

– Hon sjött öm kon för hon va vit å sjwart yterst e öra. He var n sån där viterko.

– Jaa…

– Jaada, he var e.

Möte med vitra DAUM Bd 809

Historien om jetarpojkens möte med vitra berättas av Agnar Israelsson. Han föddes 1905 i Rusele, Blåviksjön i Lycksele socken, där han också växte upp och framlevde sitt liv. Intervjun med honom gjordes i november 1965 av Ossian Egerbladh och Thorsten Ordéus från Uppsala landsmålsarkiv (ULMA).

Åsse va re en he Såssjell i Medelås, han berätte ju å en viterhistoria då han, han va sjicke åt Örehult hete ne å sa jet då han var lillpojk, å där hadd han e ju besvelit se oerhört alldeles, för fatte var dem ju å fatte var han. Han var utackordere såm fäll mer å sockna. Å då sku han såg ven åckså. Å han sto där å såge ven där på gårdn om vårn å då hadd han inge sko utan hadd ba säckslarven han ho kring föttren. Å de där säckslarven vart ju våt å se fick han kråkkacka sä he svidd ju ti föttren se oerhört alles då de där kråkkacka sätte till. Å då vart han unnerrätte uta gamkäringa där he han sku he tjerun på föttren se sku de där gå om. Å då tjera han ju på föttren å se sätte nä till å svi se han, han, han ji… han gatt ju h8pp så han va mässte unner take å då han bLäckte vä, vä, vä föttren se då, då vart e ju bätter ve de dära n… n littn stunn. I alla fall så då va re n… han hadd ju kömme se åt jetarskogen då, he vart ju sommarn till slut. Å då hadd n en bror som va å jet i Tallträsk. Å då, då hört n broorn sin, hure han hojje å rofft dit ut över lanne där. Å då tänkt an att nu va re roLet dem sku får råkes se han rofft å svara. Å, se rofft e å han svara. Å han sto överst ti n, elle… ti n myrhals, där se han såg ut över tjenn som var, då fick han si he kömme nanting å jikk opp ätter tjänn. Men då såg ann ju he va inte broern hans utan e va e kvinnfoLk, å hon bar nanteng, men han kunne inte förstå va he va för nanting hon bar. Se… men han, han var ju underfund… underkunnig ve att he var vittra han såg för he var dem ju se farke se he visst dem att då he såg nanteng ovarnlet se då va vittra i fartn å då skull dem ju förståss håll se inom vissa gränser. Se han to å jömmt sä opp i en… he va en myrh8Lm där. Å n där vitra hon… han sa hon syntes hon var oerhört dukte på förstå sä på höre hon sku gå för att e sku va lätt å gå, ibLann va hon ne på tjännstranna, men då e då vart bLött där då for hon opp i skogen å bar de der te, te vebåLa, söm en vebåL hon bar. Åsse kömme hon nämmare å nämmare å se kömme hon opp ätt myrhalsn å han, han va ju se förskräckt se he var alldeles, för han försjto ju å tänkt kansje nu sku han kömma illa ut. Men han kröp ihop se hon såg han int å då hon kömme nämmare då fick han si he var, he var laggven hon bar, å han var snicke dell se finnt se he var alldeles. I alla fall se, se kLara han sä ju se han fi… beövd int råk hon. Men då vart han sjuk, å han vart sjuk å låg sjuk i tre dygn å he va defför att han hadd svara vitra då hon roffd, för dä sku han inte ha jort, utan han sku a vyre tysst. Åsse… å däfför vart han sjuk.

Maria Sandberg från Sandsjön, Sorsele, är en av informanterna i DAUM:s arkiv. I arkivet finns en ljudskatt bevarad, den äldsta sagesmannen som finns på band var född på 1860-talet! Här är Maria Sandberg porträtterad med maken Oskar och sonen Sven förmodligen någon gång på 1920-talet. Bilden är tagen mot fotografen Robert Lundgrens portabla fond som han hade med sig på sina besök i byarna. Lundgrens glasplåtsamling på ca 3 000 bilder finns i Västerbottens museums fotoarkiv.

SORSELE

Om skohö, marknad och annat DAUM Bd 956

Maria Sandberg (*1887), Sandsjö, Sorsele berättar om skohöberedning, marknad med mera i en inspelning från 1954. Samtalet om skohöberedning har redan börjat:

– Men dom hade ju en häckel som dem använde för linberedningen också?

– Ja, hon jick ve desamma. Han häckLä lin…

– Jaså det var en linhäckel?

– Ja dä va en linhäckeL ja. Joo däm finns än i denna dag. Å sä sen han hadd häckLä nä då på den där häckLa dänna sä hä to på va ganska finnt då kall… då hadd vi en hannkam såm var åckså tinnar i. Sä la n den där tåttn dänna på knje å sitt å räjj ä på dilles hä var finnt alltihop å sä då jick ä ju bra no mång tåtta då kalläsä nä för skopare då. Då hängt vi opp däm då å törkä däm.

– Varför kalla ni dom för skopare?

– Joo då [---] då vi hadd tri tåtta i varja haLvpar. Å då vi fick e par då knytt vi ihop däm översti å hängt dem så där över en stång å sä fick ä törka. Då var skohöe färdit.

– Å då hade ni inte annat i skorna?

– Då hadd vi aller anne i skon å hä var ju dä bäste såm fanns i skon å var ä fäll något bätter än sacken hä ä bra än i denna dag.

– Ja det skulle jag tro.

– Joo. Mycke? Ä så bra att ha… ha inni

gummiskon, däm få allri ryggvärken nu ba däm ha skohö.

– Ja de där gummiskorna…

– Dåktåra förbju gummiskon män… män ståpp däm dit skohö våga ja för att… att gummiskon ä int fali ha.

– Så ni använder det fortfarande här?

– Jaa de finns här. Skohöe, jood å.

– Men hur tog ni de där, hur gick det till då…?

– Vi skar ä i skogen där hä va starra. For åt skogen å skar skohö på hösta å då då ve [hadd] skurä så så där nalta tjåckt då lure vi ehop e, he kallese för töttn å de ve had skure se vi hadd b8La la vi nä ti svegan å bar heim ä. No ha ja skurä många skopara å burä heim. Vi brukä sjära å räjj å säli skohö hä var ju våre förtjänst hä men vi va båna, inte var ä sä… Sjära skohö å räjj opp? då ä vart vintern å jiller rypen å seli däm… Sä att vi sku få åss nanting grannt. Å sjick då på martnen å beställ! Huvva hä va roLit då då martnesfåLke kömmä då vi fick…

– Vad beställde ni då?

– Ja, men – na grann kLänningstyg häller na ett å anne såm vi skull va fin ti förståss…

– Ja naturligtvis.

– …int var ä då int såm däm nu jör ba dill å tjöp å je onga allt va däm vill ha. Utan hä skull vi ju tjen åss. [---] No minns ja första myssa ja hadd hä… hon hadd ja jillrä… fått tjuguen ryp. Å sä sjickä ja däm på martnen å. Å hä var fäll fämti öre stycke. Hova ja hadd tie å fämti, förstå ja hadd pängar sä hä var falet… Myssa köstä ba säx kroner, ja hadd myttje pänning kvar.

– Ja det var ju fyra å femti kvar!

– Ja hä var ä. Hä var pängar dä.

– Jaså ni hade jillrat riporna själva?

– Joo, joo! Men hä jer ju skogsf8geLn å sånt! Den tin fick vi ju jöra sånt, jiller i skogen såm vi villä. Åh! Å he var bara söndasjöra vi sku jöra hä. För på örtdagarna int fick vi sprang i skogen då int utan då sku vi ju spinn å kår. Jåå, så då söndasaftan kömmä då sku vi sprang åt skogen å jiller rypen å vittj å få däm.

– Hä var som ett söndagsnöje?

– Jooda, hä var hä, hä var ä.

[---]

– Men ni var väl med till marknan själv också?

– Jo, se, jo, sen ja var stor no var ja ju åt martnen sjäLv då.

– Vad egentiligen hade de för… för, för sorts jobb, för, för, för… Vad skedde alltså på en sån där marknad, i stort sett, var det mest handel, då?

– Jaa då. Jaa men… hä va ju endast åt Lycksele, hä var ju åt Lycksele då där sku vi ju tjöp åss mjöLe för åre å kaffe å såckre å hä däm sku ha för hela åre då.

– Å det köptes på marknaden?

– Å dä tjöfftes på martnen hä fanns inte här.

– Men hade dom inte bofasta handlare i Lycksele?

– Joo dä va bofasta handlara i Lycksele. Joo däm tjänn ja dill än i dänna… Ullbärg å Gran å Skarins hetä dem visst å. Hä var tåcke där storhannlara.

– Men det var så lång väg förstås, så ni [---] köpa mycke på en gång?

– Joo hä var tie mil dill å tjör såm rättest då utätt åt Gunnarn då. Å sä då… hä var vintervägen då pLogä dem. Å däm tjört hem… å då all f8gern å sjinna å smöre å fisken bLand allt hä däm hadd dill säli to däm ve sä då å såld. Sä däm fick sä pängar å då.

– Ja det var klart. Å så köpte ni i stället livsmedel?

– Å sä tjöft däm vetmjöLe då. KornmjöLe hä fick vi ju bårta joLa. Men finrågmjöLe å vetmjö-

Le å kaffe å söckre å… Mamma hon fick ju va meste såm n handlar hon. Hon brukä tjöp nan tobakslåda å hon hadd n såckerlåda å se… å int var ä ju vanlit söckre dill bruk så där dill vardas utan…

– När ejäntlien fick ni socker?

– Jaa, hä var ju sänna då här var na storhäLi. Å den där såckerlåa hon rack ju dill å hannel bårti hele åre å int… int jick ä sä myttje söcker int.

– Hon sålde då nå skåLpund sådär?

– Joo, joo här var skåLpunna då ja. Joodå desamma ve tobacke. Å så där såld hon å ett å varje. Sä hä jort däm.

– Men dom hade väl någon sårts nöjen där också på marknadsplatsen?

– Nja hä minns ja aller till.

– Inte det?

– Nehe da. Nee.

– Kåmme de int nå såna där kringresande…

– Däm var dä i två daga å… hä… däm brukä visst ligg där i en natt tro ja högst. Nä hä va visst två natt däm låg i Lycksele. Men dä var mäste ba för å hannel å sänna. Int minns ja till att då i min tid…

– Men var det inte i samband med bönhelger å sånt?

– Mitt i vickun var stormartnen å lillmartnen! Hä var mitt i vickun hä! Mitt i vickun. Brukä fara på söndagana å kåmma på lördaskvälla. Jaha, sä martnesdagana var ju mitt i vickun

– Men då var det väl kyrkhelger dessjämte?

– Inte! Men int var hä i Lycksele! Vem sku gå åt… tjörkhäLja hadd vi ju i Sårsele. No brukä däm fäll va åt tjörka, åt Sårsele mycke mer då än nu. Å sä for däm ju på fredagen. Nu åm hä va MikaelihäLjen… då hadd fåLke roLit då! Hä var alldes tätt ätt lannsvägen å vi jick åt Sårsele. Ja men vi jick! Vi jick å bar säcka på ryggen å då ve vart hungri å trött sä… jöra opp elln breve vägen å kok å drick kaffe. Förstå ji verkeligen s himmelst roLit hä var. Höre roLit fåLke hadd då. Å sä va vi i Sårsele i fyra daga: fredan, lördan å söndan å måndaskwälln for vi darn. Var å en hadd sin stugu å var å en skure sin stugu på lördasmårån å då var å en bodd i sin stugu å där sprangä däm mellan stugena å skrattä å hadd roLit så hä var falet å då… däm jick åt tjörka. Men far nu åt Sårsele å ha roLit! Ha biln å han hinn aller stig ut bårte han ä han dita kafe, nä nu ska vi hem. Han ha ju int sitt nanting. Var är ä nu för nanting? Ha n vyrä åt tjörka, ha n vyrä på n begravning sä… han ju vyrä bårt n litn stunn. Va roLit är ä nu fara åt Sårsele? Ingerst ha n bo häller… han sku ju jitta hyr den där biln å sitt inni han då sku n ha…

– Det måste ha varit mycket gemytligare på den tiden?

– Ja förr i tidn. Ja men he… hä köstä ingenting va åt Sårsele då ba han hadd ve sä matn ti säcken. Näädå… Ja hä ä sant hä!

– Ja… Å alla va lika å alla hade…

– Ja, men he… Alltehop jick… He jick allting… Dem hadd ingenting anne heller…

– Hur länge höll ni på gå dit?

– Ja men vi for väll på mårrån sä int h8ll vi då på hele dagen int. Vi kåmmä fäll dit na mitt på dagen. Ji förstå va dukte… däm va dukte på gå fåLke den tidn… [---] Häller ja vet då vi hadd lässt for vi fäll därifrån hä h8ll på sjymm. Hä var på höstn å hä vi kåmmä åt BLattnicksele [---] fåLke va allri nassenär gåle… gåle gå i säng. [---] Jaa, men den tidn va fåLke dukti å nu kåm däm sä ingerst utan bil åm däm äns ha syckel. Nää, huvva!

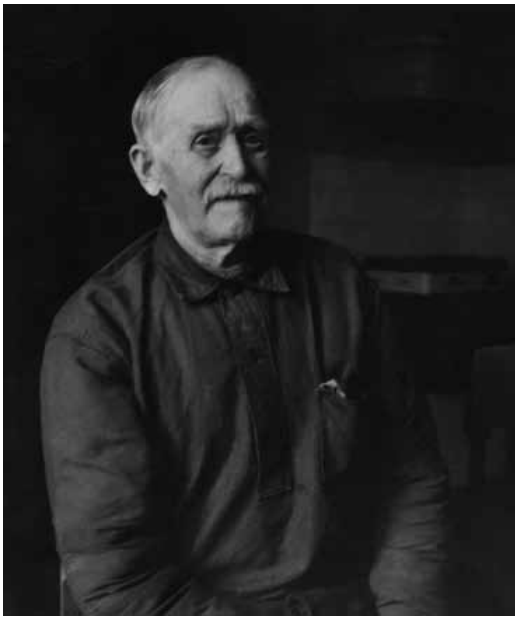

OKÄND FOTOGRAF/DAUM:S ARKIV

NYSÄTRA

Jaktlycka DAUM Bd 683

Johan Olofsson i Brände, Ånäset (Nysätra socken), föddes 1874 i samma by. Han intervjuades i juni 1964 av Gusten Widmark och Gunnel Westerström.

– Så ni har sysslat med jordbruk mest då?

– Jaa, helt å hållet, jå a åder a jort anne.

– Ni har aldrig jagat eller hålli på då?

– Jagat? Joo! He a vy[re] myttje vä hä

– Jasså?

– Jåå... Jåå, sen ja vart kar ha ve hadd… brorn ja hadd i Sjellätia da han hadd semester da ver n jenna n'…

– August?

– N'August. Da jick ve å jaga myttje. Ein gang da i sjusse n dill Sjellette, da n vyri jag… vyri jer å jaga da hadd ve fullt te körskrinna å haren da ve for dell Sjellefte.

– Hare?

– Jaa.

– Jasså?

– Å an hadd n hunn såm var dukte.

– Så de va så gått om hare då?

– Jåo, howwaligen. Han sprönt jörning gårn jenna, men nu… he wart såm slut… He for waL se gött åm sjöte etter dem… heinn int veks dell etter dem wort bortsjkute.

– Fågeln då?

– FögeLn?

– Ja.

– Joo no ha ja skute hann å, men he je meinner.

– Är det nåt särskilt…

– Jåå, ja vet da ve hadd rofft in en slatt ti en sjö översti janna. Åsse skull ve dit å sla. Å da ve kömme dit sö kömme nä n "duvhök" å ja hadd töjje bössa ve mä för hon bär ja like visst da ve skull da ga åt skojums. Åsse haadn fäll e boL där han… duvhöken da, se da han for fera å schweiv se slut se ryck je ne bössa bortta axeln… Han kömme dömpen, ti fLyktn. A da tänkt je no kömm ma… no kömm måkan åt n å. Å he for så han kömme å å han fick samma sjuss. Å da va re skuttöra på dem. Tjwå… tjwå kroon pare. Nä tjwå kroon… jaa he wart åtta kroon. Å he for reijn se i fick gå heim men ja hadd full dagspenning ja.

OKÄND FOTOGRAF/DAUM:S ARKIV

BURTRÄSK

Flakan DAUM Bd 528

I juni år 1963 gjorde Gusten Widmark och Per-Uno Ågren en inspelning med Fritiof Eriksson, i Långträsk, Burträsk. Fritiof var född i byn Granträsk år 1890. Under intervjun har de kommit att tala om jaktredskap och Fritiof beskriver hur en flaka ser ut och fungerar.

– FLakan va väl större dän?

– Joå, he var a, men he var na oppa samma vis men annasj var jillrninga jort unner n. He var e, ja fyra tree. He var kLuwi deri enna nu senna, tjwert över då, se inslöjje n s… tjäpp der, åsse tjwå ståLpa da, åsse jick en tjäpp da över försjtoLpen danna, åsse n viditräLj da, ne, åsse n bjährkkrok da, bårti viditräLja å sätte unner fösjtreä dänna, se kalles e för spjahLka da, he söm jick mella stoLpa danna. Se da fågeLn da kåme å jikk skul han stig oppa spjahLka danna å da skwatte hon ne hon. Iblann henne ne man fick tjwå [---] dem fårtes, ell att en, en trykkt väl å han, int stig dem samtidet upp pa an, da var e se breitt att den ann var unner å.

– Mm.

– Se fick ve ha hifLakan kalles e jenna.

– Hi…?

– Hiflakan.

– Hiflakan.

– Jåo. He var sje att du om veintern, du weit da he waL snjen, da föll du da skojen neri tallarn å grarnjen åti n ann grärn. Sä e wårt berjorLa der, unner denna, se hat du n fLaka unner he. He kallese för hifLaka.

– Hi?

– Hi flaka.

– HifLaka. Va betyder det där *hi-* då?

– Jaa, he war he atte du hadd byggd över n.

– Som ett, ett hii?

– Jåo.

– Ja.

– Som e hii säj...

– Bjö… bjö… björnhii.

– Jaa, joo.

– Jaha.

– Joo, he war gammalt, jillerning.

– Men satte man ut dom där fLakarna på några särskilda ställen, allså...?

– Jåo. Man gatt jöra he. Där man visst fågeLn fanns å.

– Påå stigarna då?

– Jåå…

– Där fågeLn jikk då…

– Jåå, just der, på stigarn. Men da om veintern da sa had jort hifLakan da, da feikk du ju jöra n na aderst, int jusst oppa stigarn int, för då såg dem der e var bert å, der e var berjoL nstans se skull dem dit. Åsse var e finnt haa unner daLarn å. Der var e feint um veintern.

– Under daLarna?

– Jåo.

– Eh, tjärdaLarna?

– Jusst tjärdaLarn.

– Jaa.

– Där vor dem fein.

– Jaa visst, visst.

– Hjoo. He war bässta hifLakarn he.

Laxfisket i Skellefteälven DAUM Bd 1155–1156

Alexander Degerstedt, född 1898 i Degerbyn, Skellefteå, berättar om laxfisket i Skellefteälven för Gunnel Westerström i en inspelning gjord i maj 1968.

– …ta laksn.

– Jaa, he var mäst, he var mäst… ällär… en not en, en, en not oppa… djikk äftär famn… famnar dän där tidn. Hon konn ju vara å ve räken e nu, se vare… hon var en… tie metär lång. Åsså da djupä da på dän kännä vara tre metär. Åsså da dem da rodd ut ifrån… ifrån lambakkän jenåm ett… he ve nu kall ulljälmsfårsn, då vare fragan åm att… att ro ut frå land åssä kassta notn da. En rood å en hadd n lång fårk, lång tjäpp, åsse tjvå kastä då åssä djort han en, en, en hasti rundäl då för att kåmma åt… i lann länger ne… s attä, ä vart ju dän där notn såm en säkk. Å, åsse da fikk däm, åm fiskelykkan var go da sä, sä, sä vare ju ett, ett lönande att fa… fa fatt i laksn. Å, män he vart ju sämmär å sämmär va tidn led.

– Degerbyggarna däm… låtte däm då?

– Jaa, da djikk ju hedänna var så att, att däm såm to nu fiskä oppa majstämma, för ä föreställ vara en slaks auksjon där, då konn ju… e fanns båddä… iblann vare bara ett notlag männ iblann tjvå å tillåme ä fösökkt vara tre. Då, då fikk däm vissa döngern var i vekkan. Söndasddögne he var ju natulitvis fritt. Män dä vart ju såledäss saeks dynnj såm skull, såm skull delas åpp. Åsse betaLa däm ju en, en liten grann da till bykassa. Å… då je… da ha… männ he var ju int se lätt da för na nya ena att böri för nóta var dyr, å båtn var dyr, å ä sku vara såm ä einkåmmt kraftiga båtar. Åsse dässutom vare ju såm en yrkässjikLihet de där att kunna, för e kunne int vem såm hälst, ro. Å, å, för kåmmä ne en ovan se da vi… ville ju nästan så att han, han var int se ta lambakkän no fort. Å, å da vart ä ju dåLit resultat åm fiskän. Åsse kansjä e djikk se gaLi att nota fassne ne i båttn å he vart att sjära sönnär nota åkk ta sä de a ve ett sårlitt, så attä, he var riktit, riktit en yrkässikkLihet att kåmma ve där.

– Så he va byastämma såm aksjonere bårt de där?

– Jååda, he var byastämma e för he var ju allti, hä var allti majstämma. Å, å, mäjstämma däm såks fram emot däm, me e visst inträssä. Va såm da… dässutåm vare åkkså, for e ve tidn vara att arrendera bårt jakträttn.

– Mm.

– Å he vart väl nä trätti, förti kroon da. Så da vare fragarn åm att majstämma deel pärninga båti fiskä åsse deel pärninga båti härapärninga. Åsse kåm ju fLåttningsföreningän in i bildän å däm fikk ju betaLa väl några hundra. Å da delas hedänna ut pär skatteägare, he var för värje sjeL. Så attä he var en, en, såm en djivän lag uppjord da, tydliän ättär dän tidns sed ganska… närmast möjliga rättvisa.

– Mm.

– Män de ä ju kLart att ibLann vare väl nan såm, såm gnääld å, å var lidande, män i de stora hela se, se, se djikk ju hedärnna ganska bra. Män då vare he att he var rätt kårt n fisk… fisktid här, djenöm ättä da låg ju isn rätt längä, he vart ju… da kåmmä vårfLodn, såm da var i… kringöm fösta maj a, å så. Män da kåmm de misåmmarsböndan, kåm… fjorton… sådär fjortan daga… tjvå å n haLv vekka ätter midsåmmarn, da kåmmä vå… fjällfLoda. Då vare en, en fLod deill å han var mykkä vå… vattn å mykke

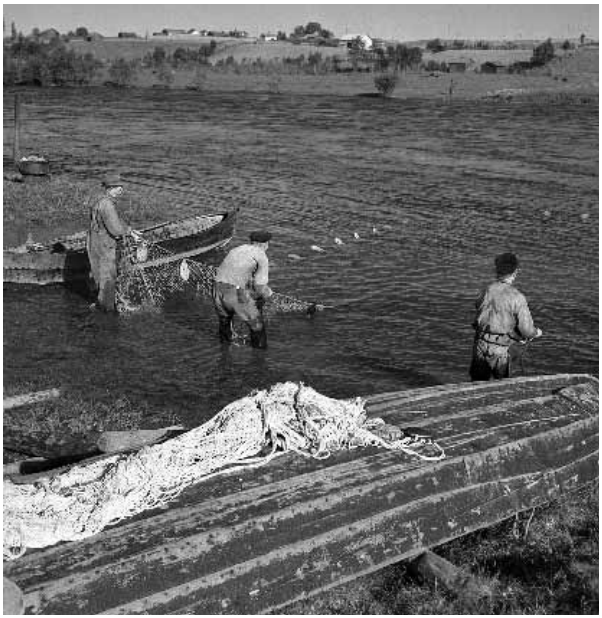
WOLLMAR LINDHOLM/SKELLEFTEÅ MUSEUMS ARKIV

våldsam. Då vare ju inte att, att taga sä uti äLva, så attä… Åssä dän annä vare da åm hösta. Da, da vare åkkså, då e hadd vörä fösta kallnättren då oppi fjälla. Da, da var där sörja a, a nå is. Då kon… konne kåmma en tid attä… höstfLoa… å, å, e va var både kallt, vattnä, å otjänlit såm, för fisken att röres nå nämvärt. Åsse vare att hon var se våldsam, på hösten åkkså. Numera jer ju sjelefteäLven regulera så de je ju ällri sånna där stora variasioner.

– Män va kalläs en sånn där not såm ni for å dro, eller som ni dro…?

– Jaa, he va laksnota he.

– Jaha.

– Nää, i sa tie meter no var hon länger no. Hon var no tydligen… hällär däm hadd ju en meinnre åkkså, en stor not å en meinre not.

– Mm.

– Åsså da fösökkt däm se även oppa att jöra finmaskiga. Å he var för siken oppa höstn. Män hä var åfta nog att de var int se rikt djivandä. Så att ja vet ätt hä, hä våt såm kårta fösjök, med att fortsätt ve he. Nu sedan ha e ju vare, vortä mo… modärnt ve… ve de här ka… att kasta, åsse även jùster. He var en olagLi handling dän där tidn.

– Jaha.

– Jååda.

– Hure jekk e dell?

– Jaa, he var ett, ett sånt där järn ve… oppa e långt träskaft, ve hulångern så att… åsse då, oppa ändan uta batn hadd däm e lysjärn, he var einkåmmt förfärdigat smidä såm sättes oppa ändan oppa batn. Åsse då… Å där hadd däm einkåmmt ett tjärved då, å djord opp elln. Åsse rodd däm sakta, hä djikk int där e var fåsjn utan he var mer stillastående vattn. Da, da rood en mykkä försiktit å den aan han sto då ve juträt. Å da hä vart jusst på laksn, då sto han alldeläss steil, han barä råårt sjärtfenan n litn grann. Å, he djikk så attä… att var han sjikkLi da leet han se för, de där da man sätt en stang i vattne värka hon bLi kroki.

– Mm.

– Män han tjänn till de där villfösyn oppa skafte dänna så att han, han fikk de där justre da mitt i ryggän, oppa laksn, riktit kraftit da. Da an da to opp da se hängde da en laks å fassne einni de där.

– Mm.

– Män hedänna var lagLit, e vart ju ve tidn förbjudet i lagän. Män he var så att lagän var ju bedjälit väm såm hadd kåmmä på de där att… attä fara ut å juster. Å vare så att ä sto en myndihet oppa bakkän, å skull taga dän där syndaren…

– Mm.

– ...då putte n ven utå… bårta lysjänet, åssä fösvann en. Rood da på andra sidan, ällär jömd sä bakom en buske da nagerst.

OKÄND FOTOGRAF/DAUM:S ARKIV

Sagor och sägner från Malå DAUM Gr 21

Svante Frank (*1894), Johan Granberg (*1879) och Oskar Stenlund (*1905) från Brunträsk, Malå berättar sagor och sägner i en inspelning gjord 1954. Evert Larsson och Per-Uno Ågren intervjuade (markerade med I i texten).

I: –… då lommen å gåsen bytte fötter, det var den ena också var det när den onde skulle skapa hästen…

Granberg: Ja, å efterapa Gu.

I: Ja men det var nåt mer också, minns du nåt mer?

I: – Joo det var den där om lommen, varför han hade bena… Varför dom satt som dom gjorde.

I: – Ja, jusst de. TaLa om för oss… TaLa om för oss det!

Stenlund: – Jaa, lommen, nej Gu han sku ju skapa lommen å, jort han ju å. Lommen han fick ju vara ve oppa de där å, skapa huvvu å harsn å kråppen å. Å sä skull vår Herre sätt dit vinga å däm vort sä graan hä lommen vart sä högfäLu han ga sä iväg å. Sä vår Härre han gatt ta, ta ihop bäina dänna å sjick däm såm ätt. Å stick fast däm bakersti å. Däför jer han sänna.

I: – Så han åk med bena efter sej. Har ni hört den där historien?

Frank: Joo.

I: – Har ni hört den likadant?

Frank: – Njaa. Hä var gåsa han skapa. Å dänna kåmmä orett då… på orett pLass bakersti. Å då hadd n ju djort den där lommen å. Å han hadd bena i årning. Då träffäsä härra dänna å sä to däm å bytt bena, lommen å gåsa. Därför nu…

Granberg: – Däför är ä de vanliga taLe…

Frank: – Jo!

Granberg: – Åm ain djer nainting dumt…

Frank: – Hä är såm då lommen å gåsa bytt fött… bein.

I: – Jaha. Å så som sagt var det där… Minns ni några historier om, kanske att Granberg kan berätta de där historierna om prästen å kLockaren å den onde.

Granberg: – Jaa, hä var angående en Gubbträsk-Pet, den historia. Han var ju full i rackar den där Pet dänna. Å dem pasto ju att han hadd mördä na luffara. Å sä n vor då behövvd n ju n djetar men hä var ingen såm villä kåmma dit. [---] kåmmä dä n påjk å erbjudd sä att djeet.

Frank: – Vara vallpåjk.

Granberg: – Vara vallpåjk. Ja han togs ju emot av gLädje han!

Stenlund: – Ja däm hadd ju sagt att "vi vaL ha åss djetarn i såmmar, vanne vi ska vaL ta n frå fanners!"

Granberg: – Jo! "Vanne vi ska ta n fra fanners!" Sä kåmmä pajtjen dänna. Men kårnstit nog däm bäddä åt n men se han lag allri där int. I vait int vårt han lag däri lagårn eller wort en låg… visst vars han lag…

Frank: – Bakåm en stor n sten!

Granberg: – Bakåm en stor stain var ä visst. I håll å ha gLömt å de där sä…

Frank: – Där låg en.

Granberg: – Farsgubben brukä taLa åm den där fLair gang. Men han for vaL värre å värre vilöffti. Sä däm fo… han for raint vaL så oredjerli att däm gått å kall dit prästn. Däm for fäll ha misstanka att hä var…

Frank: – Men han hadd djort många sattyg förrän prästn kåmmä…

Granberg: – Jo huvva!

I: – Ja, minns ni någonting va han hade gjort?

Frank: – Han kåmmä en gång å hadd arbetä åm dan sä hä rann svettn å sagt de där lammjävvlarna var sä illt å få in i lagårn. Då däm kåmmä dit hadd n där sju harar in e stallportn! Å en gång hadd n funnä tuppen uti skogen å sprantä ve n åm dan å skull jaga hemm en, å fick en oppå gårn. Då var ä n gammal tjädertupp. Å då hussbonn bLev förskräckt hä han brukä fåLi å lägg ut näta åm kvälla. Då en aftån hadd n sagt ått n hä han sku slut ro ut däm. Hä var n fin sann… sannbank där utve sjöstranna, han sku lägg fisknäta ätt sann, no skull n få fisken. Hä var den största fiskfångst han hadd fått då däm kåmmä åm måran. Hä satt fullt i fisk. Då kallä däm dit prästn. Kåmmä dit n yngre präst, men han var för svag han hadd inge rå. Sä då kåmmä n han hetä, ja nu minns ja int namne oppa Lyckselprästn dänna. Var n gammal stadi gubbe han kåmmä dit å, då var den där jetarpåjken uut. Däm skull ha in en. Han skull ha ställt till å skull ha husförhör där. Å jaa, tille slut fick däm in en å han kåmmä in. Då hadd n fyrä säjj då han börjä prästn, hä ni ha n dåLi främmande här. Å kallä påjken in i kammarn. Men där, där vart välda skrik. Hadd n höve n jöning e fönster… utme fönstre sänna.

Granberg: – Ja han hadd fäll såm i hårt ståckä e håL jöni fönsterblöye å sä tjårt n ut n.

I: – Jaha, så var det jort bort med den.

Granberg: – Då var ä jort bårt!

I: – Han hade helt enkelt fått in den onde han.

Granberg: – Jååda!

I: – Vad var det han hade som hade jetarn?

Granberg: – Gubbträsk-Pet.

I: – Gubbträsk-Pet.

Granberg: – Ja.

Blodkorv DAUM Bd 2039

Sandy Lindström, Stensträsk, Jörn, född 1896 i Petiknäs, Norsjö. Sandy intervjuades i maj 1974 av Gunnel Westerström och under samtalet kom de in på hur de tog tillvara djuren på gården efter slakt, och hur de tillredde maträtter.

– Ja tänkt på bLod...matn. Man to ju rätt på bLon, då man slakte.

– Jåo. Jåoda.

– Va jort man bortur...

– Åsse faita bårtte faara a eh... wamfaita, allt! Jaa, uti pannkakern a... skar dit da na fait bortur faar... faarfaita denna uti bLodegen a, a, a gredde, å he wart riktet, he wart riktet gått, men då ska man int ha mjöLka, då ska man ha vattne. För att bLon dänna stengen ju s att e paass int a ha mjöLka åsse bLon, utan då ska man ha vattne. I bruka... sen i for re dell själv, se bruke i... heller da he dit e aegg uti vattne, åsse bLon. Då wart hon myttje mera... å goare pannkakurn. Se no war e frågan om ta at all daila bårtti, ja bårtti både störreaktia kaLva a grisa a faara a he wart tajje allt, tarma å he wart tajje åt all dela utta n... Å da djort we ju bLokorven å. Da skull e ju wara bLon.

– Hur jort man bLokorv?

– Jaa, he... Farr i tin se bruke ve... ve bruke riiv, uti kårven asse ha kårnmjöLe. Åsse skår ve dit faarfaita helle nanting sånt, om ve haadd, liksom, se da wart n ju än goare förstass, åsse. Men, men nu, nu haa dem ju om än dem djera bLokårven se heva dem dit häLftn vetmjöL å häLftn kornmjöL, å barra... barra vattne å bLon åte de där. Men vi... ja he bruk i djera enn, att i riv, för att ve...

– Riv, va bety… va är e?

– Jaa, råpotatern, riv råpotatern a heva uti...

– Jaha

– Så då, man tytj ju he waL möyttje mair smakLet da aint [---]. Ja, åsse rive ve ju uti pannkakern å. Uttarn he va rive råpotatern åsse heva uti da na vattn a... heller na mjöLka... å djort bårtti kornmjöLe a gredde a. A rivelspannkakurn, hon wart inte se illa, men hon je ju ganska se tong... tongsmälte. För sen man waL gammal då tåL man ju eint sånt.

– Nää. BLopaltn jort man väl å.

– Jåo. Jåo, bLopaltn he va fLäir gång att man djort bLopaltn, barra bårtte bLon å vattne å mjöLe, å int raiv uti han. För da hadd man tunnare degen, a djort n ju ve sjea, nästan såm då man djer kLimp.

– Jaså?

Åsse he war... he djikk ju myttje fortare, för att sta å riiv å djera pannkakurn eller kår-

ven eller paltn eller, å mässte hava ra potatern, rivelsja uti, he jer djera ve. He behöves n vällda [---]. Jå. He war an... taga åt all deila he var, he var mjälte å, å matstrupen å, å, åsse sjäLve matsäcken. He tåo ve int at. He to ve int åt bortti grisa heller, uttarn... Men annars, allteing...

– Alla tarma, även änntarmen?

– Jåorda. Å wamma såmm we kall, bortte... sjäLwe matsäkken borte n ko, han je ju wälldarns grop at einnresia. Se da wa re ju fragan om luut. Da man hadd skårt opp tarma da sku man he dem inni na lut, se da slapp de där. Se da va re att skåål tarma dernna, skåv bort he da se da wort dem se wiit a fiin.

– Jasså?

– Fer annars se, he ga ju einnt sånnt begangern, he war se furt. Nu, lappa jenna, dem bruke ju sno, sno matsäkken, eller wamma denna, sno den där ludensia ut, åsse djera dem kårven ändå, fasst än he se ut sedenna, men he säi ju ut mair otäkkt, men... Men ve brukke djera se att ve hedd e inni na lut, sjwag lut, å he feikk leigg e döngn eller se åsse då, då skobbe ve bårt, da fLangen e bort alltehop.

– Va re nånn särsjilld kårv man jorde... eller nån särsjild rätt utav... som man stoppe in i ändtarmen, när den var renjord?

Neej, e var...

– Vare vanle…?

– He var vanle kårv, å he wart ju en sån där krokukorv. Å om juL, da skull e ju vara bLokorven. Oavsett! Höowwa. I wait... ell iblann… kok opp både, både bortti n gris åsse borte en störreakti kaLv, kok en i fusgryta. Se då skull e wara korven utta mera sådant... Å stannom eta we stekt fLäsk åtve, å stannom smöre, å he war väl eftersom...

– Jah.

– Å houwwa, barna dem woor ju se snaL ätt korven denna. He war ju... en gLädjefest om juLmarja, da dem feinng korven! Å i wait... se att då störtsta barna for waL stoor se... Dem brukke fara på juLotta dem, om juLmarja, åsse da... da passe ne så bra då dem da kåmme bortta juLottan, då hadd i koke korven, så da eta dem frukkost. Jå, dåm... dåm ha prata om e nu å, att e ska dem meinnes allt medan dem leva, he war fästlet då dem kåmme ham å ete juLkårven da, om juLmårja, då dem hadd vöre på juLotta.

Gustav Fridner och de västerbottniska växtnamnen

JAN NILSSON

SUNE JONSSON/VÄSTERBOTTENS MUSEUMS FOTOARKIV

Den vanliga tätörten, *Pingui'cula vulga'ris,* är en liten flerårig växt med bladrosett vid markytan och en ensam blå blomma på en 5–10 cm hög stängel. Den förekommer tämligen allmänt i hela landet, särskilt rikligt på kalkrika marker i fjällområdet. De mjuka ljusgröna bladen är klibbiga på översidan, på bladet finns körtlar som bildar slem eller avger enzymer som löser upp mjukdelarna på smådjur som fastnat på ytan. Namnet *tätört* kommer enligt Linné från den västerbottniska benämningen *tätgräs*, som syftar på framställningen av så kallad tätmjölk (långmjölk) med hjälp av bladslemmet.

Jägmästare Gustav Fridner (1891–1981) skapade en av de största samlingarna av folkliga växtnamn från ett svenskt landskap. Det är ett verk som tillkommit efter många års rundresor i västerbottniska socknar och kontakter med infödda meddelare. Materialet är huvudsakligen insamlat under 1920- och 1930-talen och bygger framför allt på uppgifter från Lycksele och Degerfors (Vindeln) med kringliggande socknar.

Ett tidigt exempel på Fridners botaniska intresse är hans artikel i *Västerbotten* 1926: ”Svenska växtnamn i Degerfors och angränsande trakter samt några uppgifter om en del växters användning m.m”.

Tyvärr fick Fridner själv aldrig se sitt stora material utgivet. Trots många framstötar var det ingen förläggare som visade sig villig att ge ut det. Några år efter hans död vände sig hans dotter till Institutionen för nordiska språk vid Umeå universitet och ville veta om det fanns intresse för faderns växtnamnsmaterial. Ja, verkligen!

Innan själva utgivningsarbetet kunde påbörjas måste hela det insamlade materialet bearbetas. Det var en mödosam och tidskrävande uppgift: primärupptecknigarna kan till exempel vara svårtydda eftersom de ofta hade tillkommit under jägmästarens olika tjänsteuppdrag. Det rör sig om sammanpressad, förkortad text i små anteckningsblock – och om inte sådana fanns, fick andra papper duga, till exempel formulär för skogstaxering.

Så småningom ledde arbetet fram till att det blev en bok, *Folkliga växtnamn i Västerbotten samlade av Gustav Fridner* utgivna av Sigurd Fries, Jan Nilsson och Margit Wennstedt (1999). Denna artikel är en omarbetad version av den inledande introduktionen till boken.

I boken finner man 160 floranamn som uppträder under 754 olika folkliga namn. De 754 namnen har noterats över 1 800 gånger i 28 västerbottniska socknar (samt en norrbottnisk, Arvidsjaur). Men det är inte bara socknarna som anges, oftast också byarna. Ibland ges kommentarer av typen *Då jägarn är lång blir det djup snö*. (Om kruståtel, Vormsele i Lycksele). *Då de var utan hö på vårarna brukade de stilla hästar och kor med moriset*. (Om ljung, Måsjöberget i Vilhelmina). Varje växtnamns uttal anges noggrant. Därtill ger utgivarna en kort introduktion till varje floranamn.

Gustav Fridners samling är en verklig guldgruva för den som intresserar sig för växters folkliga namn.

Dialektala växtnamn i bestämd form

När man bläddrar i det stora materialet är det en sak som slår en: de flesta av de dialektala växtnamnen står i bestämd form, t.ex.

bra:kve:n = *brakveden* 'brakveden'. Det rikliga bruket av bestämd form av växtnamn, djurnamn, beteckningar för maträtter, för sjukdomar (*ha: jik:tn* 'ha gikt') och så vidare är ett välkänt, nordligt drag – från Dalarna och norrut.

Sen upptäcker man kanske att efterleden *-gräs* förekommer väldigt ofta. Namntypen är gammal och motsvaras av ålder i liknande benämningar snarast av en föreställning om alla örter som 'gräs'. (*Älggräs* är ett etablerat namn som botanister stundom önskar byta ut mot ett mer neutralt *älgört*.) I folklig växtnamnstradition bör man ofta uppfatta *-gräs* som ett slags suffix utan någon absolut, botanisk innebörd. Man kan i Gustav Fridners material finna ända upp till 90 folkliga namn med efterleden *-gräs*. Oväntade namn på *-gräs* kan ur botanisk synpunkt sägas vara t.ex. *salpetergräs*, *saltgräs* (bergsyra/ängssyra), *tranhalsgräs*, *tranugräs* (kråkklöver), *grangräs*, *hundvallgräs*, *penninggräs*, *slantgräs* (kärrspira), *giktgräs*, *kvesgräs*, *rohaltgräs*, *stekgräs*, *stickgräs*, *stickhaltgräs* (linnea).

När man tittar vidare gör man snart den iakttagelsen att somliga, vanliga växter tycks ha en mängd olika, folkliga benämningar, andra däremot ett fåtal. Ta till exempel hönsbär som av Fridner noteras som *brakbär*, *broskbär*, *hundbär*, *hästbär*, *hönsbär*, *kankbär*, *smällbär*, *sprakbär*, *stenblomma*, *stenbär* och *åkerhönsbär*. Lingon däremot kallas i det fridnerska materialet endast *lingbär*, alternativt *lingbärlyng* eller *lingbärris*. Man anar att företeelsen hänger samman med hur bären värderas. Lingon är ett traditionellt viktigt inslag i hushållet. Så inte hönsbär.

Växtplatsen anges ofta, ja, så konkret uppenbarar sig somliga växter att en enstaka by blir del av namnet. Byn Knaften i Lycksele förekommer i växtnamn i Degerfors och Lycksele såsom *knaftare*, *knaftpojke*, *knaftskalle* och *knaftvitskalle*. Namnen syftar på vanliga, lättigenkännliga, mer eller mindre ulltoppiga växter som snip, tuvsäv, polarull, tuvull och ängsull. Namnen förklaras med att i "byn Knaften fanns en tid ovanligt många ljushåriga pojkar – därav namnet."

Växtnamnet kan ange typ av växtplats

Konkret är det ju också om namnet självt anger den *typ* av växtplats där växten bör påträffas. Ta växtplatsen myr som exempel. Vi finner hos Fridner 15 floranamn som i sina folkliga skepnader har det gemensamt att de kan ha ordet *myr* ingående i namnet – till skillnad från florans namn. De 15 namnen och deras motsvarigheter på *myr-* är: dvärgbjörk: *myrris*; hjortron: *myrbär*; klotstarr: *myrhö*, *myrsia*; kärrspira: *myrgran*, *myrgrän*, *myrvarg*; pors: *myrhumle*, *myrmynta*, *myrpors*; rosling: *myrpors*; sileshår: *myrtäte*; skogsfräken: *myrfräkne*; skvattram: *myrpors*; snip: *myrborst*; tranbär: *myrbär*; trådtåg: *myrsälting*; tuvull: *myrborst*, *myrkarl*, *myrkull*, *myrsia*, *myrull*; tätört: *myrtäte*; åkermynta: *myrmynta*; ängsull: *myrflo*, *myrkull*.

Ser man lite närmare på materialet finner man att somliga av dessa namn noteras endast i *en* socken (*myrflo* Vilhelmina, *myrfräk-*

ne Bygdeå, *myrhumle* Bygdeå, *myrhö* Skellefteå, *myrkarl* Bygdeå, *myrull* Stensele, *myrvarg* Lycksele). Ibland återfinner man ett folkligt *myr*-växtnamn i en eller flera socknar men med syftning på botaniskt olika arter: *myrbär* = hjortron och tranbär, *myrmynta* = pors och åkermynta, *myrpors* = pors, rosling och skvattram, *myrtäte* = sileshår och tätört. Ett namn är vanligare än andra: *myrkull* för tuvull noteras i nio socknar.

Naturligtvis har man hållit isär till exempel hjortron och tranbär (och ofta använt andra tydligt särskiljande namn såsom *snotter*- respektive *tran*-namn).

Folkliga namn kan vara mycket lokala

Man bör frigöra sig från sträng, botanisk florasystematik när man gör sig bekant med den folkliga namntraditionen. Man får lov att acceptera att folkliga namn kan vara mycket lokala och att yttre likheter mellan växter kan räcka för att föra dem namnmässigt samman. Och växtplats i namnet markerar ju en väsentlig iakttagelse. Ett annat liknande exempel är namnleden *ves* 'dy, gyttja' där just denna innebörd ger anvisning om växtplats. "Allt sjögräs, även igelknopp och sköldmöja," kommenterar Fridner om *ves*-namnen *aborrves/ves* för igelknopp, pilblad och sköldmöja. *Ves* kan också vara namn på flotagräs och gäddnate.

Att *åkerbärlyng*, liksom *brandbärlyng*, *kråkbärlyng*, *lingbärlyng*, *snotterlyng*, *tågbärlyng*, och *utterbärlyng*, inte i första hand handlar om bären men om hela växten är lätt att förstå. Orden talar för sig själva.

Däremot förstår man inte utan vidare att till exempel namnet *pippel* (liksom *fårpippel* och *gåspippel*) för åkerfräken har den speciella innebörden 'den sporbärande stjälken'. Namnet *pippel* tillkommer alltså i detta fall växten i ett visst utvecklingsstadium. Företeelsen är inte ovanlig. På liknande sätt kan man i Hummelholm i Nordmaling hålla isär blad och blomma av liljekonvalj: *Bladen på Convallaria kallas ibland även killingramsen men blommorna kallas lillekonvaljen*. (*Killingrams* är där benämning också på ekorrbär.)

Välkänd och lätt att iaktta i det fridnerska materialet är den folkliga kategorisering som innebär att kruståtel och tuvtåtel samtidigt kan bära namnet *gägal* (= dialektens *jägarn*; respektive namn med efterleden *-gägal*) **och** namnet *sia* (respektive namn med efterleden *-sia*). Det som därmed markeras är *delar* av växten: *gägal*-namnen syftar på strået, *sia*-namnen syftar på de friskt saftiga basalbladen. Om *gägal* i betydelsen 'strået'kan det till exempel sägas: *Då jägarn är lång blir det djup snö*. Om man ändå vill tala om basalbladen och utgå från ordet *gägal* kan man i Skellefteå ta till namnet *gägalstol*. Men vanligast när man talar om basalbladen är *sia* (eller sammansättningar som *gransia* och *skogssia*). Då kan till exempel betet prisas: *Sia eller siagräset är korna förtjusta i*. (Nordmaling). Namnet *sigägal* syftar däremot på strået (Degerfors, Lycksele). Också fårsvingel, tuvull och vårfryle kan uppträda såsom *sia*-namn. Då handlar det igen om betet!

Utbredningen något att fundera över

Växtnamnens historia och – i ett långt perspektiv – föränderliga utbredning kan man fundera över mot bakgrund av de besked som Fridner ger. Ett belysande exempel: Jungfru Maria förekommer ofta i växtnamnssammanhang. I Fridners material uppträder hon bara några få gånger, bland annat i samband med den enda orkidé som nämns, Dactylorhiza maculata. (*Jungfru*) *Marie hand* (*och fot*) är varianter på ett tema som känns igen också i andra delar av landet. Men därtill förekommer en annan typ av benämning i Västerbotten, nämligen med syftning på rotknölarnas utseende: *Jungfru Marie kojuver* (i Degerfors och Sorsele), *Kojuver* (i Lycksele), *Kokickblomster* (i Vilhelmina). Fridner noterar i *Västerbotten* 1926, s. 271, också "*Marikoblommen* (= Marieko-; Kussjön)". Namn av liknande slag återfinns också i Jämtland och i norska källor. Man kan med andra ord iaktta ett samband mellan västerbottniska socknar och norskt språkområde.

Ibland berättar namnen om sommarens gång. *Majblomma* dyker upp på några håll som benämning på hästhov, kabbleka, maskros, midsommarblomster och smörblomma. Och *midsommar(s)blom*, *midsommarblomster* syftar på florans midsommarblomster (Geranium sylvaticum), men vid några tillfällen också på gulblommande växter som kabbleka, maskros och smörblomma. Revsmörblomman uppträder på enstaka håll med olika *sol*-namn (*solgräs*, *solgräsrot*, *soligggräsrot*, *soling*, *soligöga*, *solöga* och *solögda*). *Solgångsblomma* och *stadblomma* är två namn på maskros och anger blomningstiden, solståndstiden, alltså dagarna omkring midsommar. Högsommarens och eftersommarens *persmässgräs* och *pålsmässgräs* (båda älggräs) är benämningar som på ett lite mera gammaldags sätt erinrar om årets gång.

Namn förklarar ibland hur växter används, så till exempel *skohö/skohöstarr* om blåsstarr, flaskstarr och klotstarr, vilkas speciella skohö-kvaliteer ofta anges, *värkgräs* om norsknoppa som ger bot, *klädpors* om skvattram som används som ett starkt doftande, verksamt medel mot mal samt *myrtäte* och andra namn på *tät(e)*, vilka syftar både på sileshår (*Drosera rotundifolia*) och tätört (*Pingui'cula vulga'ris*) och anger växternas användning vid beredningen av fil- och tätmjölk.

Men namn kan med tiden bli dunkla, när näringar och metoder glöms bort. Ett exempel är *smackbär* för mjölon i Bureå och Bygdeå. Ordet *smack* har sin bakgrund i *sumak*, en sydeuropeisk växt som i hela Europa har använts vid garvning av hudar. Hade man inte tillgång till *sumak*, fick man nöja sig med mjölon.

Snåttertin

n'Ture jer ju eint derekt nan snåtternappar eint – men han jer kuselit bra deill att laait. Vårtenda ar da he val snåttertin, se far n'Ture tjaskendes uti mirlanne. A han skoov a han laait a han maauk a han skåda a han kååks – a da han saint åm sider kåmm hamm ater, jer berheinken nästan lika jett såm da han for.
a'Rut jer brano lite imponerad:
"Taink 'nda Ture. Åm du bara hitte ain snåtter i timmen – se ohimmelens möitje sylt ve skuull kånna gjera. Men döuww, du nait bara opp stövlern du."
"Man val ju ga deillers man hiitt storsnåttren", töick da n'Ture. "Annars löns he väl eint..."

Men den här ganga haadd n'Ture tjaske iveg änna dita Kattögelmira – a he jer eint närmestvegen eint.
I vegalaust lann haadd'n gatt a mauke meda åskmålna hopese över himmeln.
"O'harre'o'du'min'je vå he var snåttren janna!" sa n'Ture högt för se sjölven da han kåmme uta Kattögelmira. "Man val no raint ta a naapp nalta – annars val väl a'Rut o'gla."

Kattögelmira jer ju nalta speciell i de falle att hon leigg mitt mela Tjwiskåraknabben a Tjasakleintn,
a oppa tredisia steick Tjwerknausn opp.
n'Ture haadd väl nappe nästan båttnshele nedi heinken, a skuull just deill att hååpp över, över Kattögelmirbaitjen – da slo åska ne, nedi aall treij knabba samtidit – a he var såm att haile mira skull ha löfte.

He dövre deill se att vårenda snåtter slapp bårti rise! A'se bört he att tokblas – he flauww snåttren fulle lufta, rett mot där n'Ture sto.
"Nöuww jädrar gjäll'e", tainkt n'Ture a håll heinken rett oppi vere.
Heinken vart ju full i snåttråm
oppa noll a eingen ti.
"Sanna ska snåtternappneinga ga deill", sa n'Ture. "Nu val a'Rut gla...."

Men he var eint bara snåttren såm kåmme blasendes förbi – he flauww rise a darinalen a tjeglen krinåm skallåm hans'åm'Ture, a han henne nästan eint onna da he kåmme e elitorn farandes.
Sen kåmme'ne n'storskallesnell blasendes, a håll ju raint att hack veinsterare bårta n'Ture.
Storskallesnellen vara ju ena hemskones odjur, käftn seij ut såm n'platsax a dem ta möjja a fjerela a homlem i flyktn a tåägg se he spruut veinga. A den här storskallesnella var raint kuselit stor. Hon eint bara sårre – hon let såm n'grusbil där hon flauww. Hon tågge skironga a sållven hur möitje såm helst – a människen.
"Nu jer he no bäst att man lait'se hamm'ätt'åm'veg," tainkt n'Ture. "Einnan man förlor nesan."

Se nöuww....
set n'Ture uta bron a grubbel hart opa
hurre he ska ga deill, da snåttren nappes ska

Heinken oppi vere, eller mauk åmkreing a kne
Men ska he vara se, veill han eint vara ve

Einni Agust...

He var saint åm kwelln einni Agust
västan'i kläppen n'bit hita Vinmira
Skymmen draijd'se än n'stann
fast tin haadd lidd för gode stanna sen
Men he var glöa kwar einn i kaminåm däri kåja
för dem haadd ju paltn stekt
a även koke kaffi

Kanschi nage möjj man kånnd fa har
ifall man hårt at ganska möitje noga
Men korpen som haadd flöuwwje
över lauta haile dan, han kraxe eint na mar
Han sat oppi n'raga – var töst a bara vänte

He sto eint laing opa se kåmme dem
Oknötte – demdern – smaern
Fra Spikstarrmir a Kalkmoras
Fra Stöverhult ja enna bårt fra
Flökleintslöije – hadd dem gatt i seinne

Dem vor ari a förbannad' uti failtje
uti männshen såm ve gudahjölp
fast utan hov ha taije herraväldet över jola
utan nage anne eren än att drepa a förstör

För vå hava dem egenteligen gjort?
Hitte deill amerika där failtje redan boodd
utrote dem såm leevd avor sams ve jola
Oppfånne atombomben a arme ut den jol
a de vattn såm ska gjera att dem överleva

Jåå, sa tontn såm kåmme fra Flökleintslöjje
Dem såm skiit nedi vattne
a hagg ne skogen för att fa na paper
för att törk'se baki ennåm sen
Dem hava einge eren jeri verta
Dem klar ve as möitje bätter utan

Drep dem! skreije rådeln
Jå drep dem! töickt ju trölle
Drep dem! Drep dem! ramme allihopen
Drep dem!

Men da tööickt ju viterfrun fra Stöverhult
att dem kåånd ju ta lungern ne'se nalta
Lätt dem hall opa ve he dem gjera
Gji dem e gjiver se skjuut dem allihopen
Gji dem bara tin – se drepa dem se sjölven
a sen da eingen leinger lev
– da jer he dreppe fölut
Kånna ve eint skrämm dem, töickt da bualabben
Skräämm a skräämm he ga väl eint
ve dem som var medvetslös a spreint i sken
staipes som a tok a hagg ve tennren
skreij ju Framåt åm än dem sta däve e'stup

Vå ska ve gjera da?
Eingenteing – eingenteing kan leinger gjeras
bara väntan återstår sa viterfrun från Stöverhult

A einni Agust var he saint åm kwelln
västan'i kläppen n'bit hita Vinmira
Skymmen draijd'se än n'stann
fast tin haadd lidd för gode stanna sen
Men he var glöa kwar einn i kaminåm däri kåja
för dem haadd ju paltn stekt
...a även koke kaffi

Ogjort

Man hall opa a fixa a grejja ju a gjer
ve både det ena a det andra
A timmarn val deill dagar, a dagarn val ju ar
a brattåm jere, allt ska vara klart vesamma

Ve allting – såm redan skuull ha fölut vöre
förnän man ens vait att he skuull gjeras
De enda såm man riktit sekert vait he jer
att he såm eint jer gjort – he jer ju ogjort

Allt he såm ha vöre, he jer ju redan klart
a reknes ju eint däffer heller
He jer väl eingenteing att reken ...
eingenteing jer väl sånt såm vöre

Man ska ju vara positiv a seij framöver i tin
a aller nanshin snegel atabak
A da jer ju allteing som reknes
...ogjort!

SVEN MIKAELSSON

”En kvinna klär sällan i dialekt”

LISA ERIKSSON

Varför vill Peter så gärna bo kvar i Piteå? Varför känner Agnes att hon borde vilja flytta? Och varför försöker Tess slipa bort sin dialekt fastän hon tycker den är fin? I min doktorsavhandling, som blir färdig nästa år, undersöker jag dialektens betydelse för lokal identitet och konstruktion av kön bland gymnsieungdomar.

MIKAEL RUTBERG

I begynnelsen var ett kök, ett typiskt sjuttitalskök, med blommiga tapeter, bruna skåpluckor och så det där gröna köksbordet, då. Där, vid det gröna köksbordet sitter en mamma och dricker kaffe och läser Pite-Tidningen, för det är hennes lediga dag. Mitt emot henne sitter en liten flicka och övar sig på att forma bokstäverna i sitt eget namn. Tuschpennan i ett bestämt grepp och tungan rätt i mun, det börjar gå ganska bra nu.

När telefonen ringer i det bruna köket reser sig mamman för att svara. Flickan släpper sin penna och lyssnar uppmärksamt, för hon har just kommit på att mamman har så många olika språk i telefon. Om man lyssnar noga går det att lista ut vem det är som ringer. Nu säger hon "Jå huvva, hä järr då nanting så kållt jena å... Jåå, vä håva vöre úut, lave a Anita å a Anna..."Flickan tänker att det nog är morfar som ringer. Det går bra att förstå det språket, även om det är ett annat språk än det mamma använder när hon pratar med flickan. Svårare blir det om det är mammas arga chef som ringer. Då pratar mamma alldeles slätt, med fina ord, som de där tanterna som läser upp programmen i teve. Det är svårt att känna igen mamma i det där släta språket, hon blir liksom en annan då.

Den lilla flickan är alltså jag själv, och mamman är min mamma. Som jag minns det var det ungefär så här det gick till när jag började uppmärksamma att de vuxna i min omgivning hade flera olika språk att ta till. Min erfarenhet är på intet sätt unik, utan tvärtom gemensam för alla barn som växer upp i en språkmiljö där flera varieteter uppträder sida vid sida. I mitt fall omfattade omgivningens språkliga spektrum allt från genuint pitemål till en relativt utjämnad dialekt med endast få inslag av lokalspråklighet.

Jag skulle ljuga om jag sa att jag alltsedan den där dagen i köket har haft siktet inställt på språkforskning. Däremot kan jag konstatera att den nyfikenhet som då väcktes ännu inte är stillad. Vad betyder det för människor att ha en dialekt? Hur tänker vi om den dialekt vi vuxit upp med? Varför är somliga av oss så snara att slipa bort dialektala drag medan andra så bestämt håller fast vid dem? Kan det sätt på vilket dagens unga ser på sin dialekt säga oss något om dialekternas fortsatta utveckling? Dessa, och liknande, frågor genomsyrar det avhandlingsarbete om ungdomar, dialekt och identitet som jag för närvarande håller på med.

Det här ville jag ta reda på

När jag påbörjade avhandlingsarbetet fanns det som jag såg det två huvudspår att följa: att undersöka *hur* människor talar, och att undersöka *varför* de talar som de gör. Det ena spåret behöver förvisso inte utesluta det andra, men för mig framstod frågan *varför*

hela tiden som den på samma gång mest fängslande och mest gäckande.

De svenska dialekterna har under de senaste hundra åren stadigt närmat sig rikssvenskan. Denna alltjämt pågående dialektutjämning förklarades länge med de stora strukturomvandlingar som ägt rum under 1900-talet; industrialisering, urbanisering och därav orsakade folkomflyttningar etc. Gott nog så, men det är ändå min fasta övertygelse att dialekternas framtid sist och slutligen är långt mer beroende av enskilda individers attityder och agerande än av aldrig så stora strukturella omvandlingar. Den danske (från början norske!) sociolingvisten Tore Kristiansen kommenterar dialektutjämningens orsaker på följande sätt:

> *Når dialekterne dør, er det ikke fordi de dialekttalende kommer rundt i deres biler eller kommer på centralskole i byen. Nej, det er fordi den 'bondske' sprogbrug bliver set ned på og derfør afslebet og aflagt af de dialekttalende, som ikke kan lide alle kommentarerne og drillerierne.*

Jag var redan från början inriktad på att koncentrera mig på gymnasieungdomar. Till detta fanns flera skäl, men det viktigaste är att frågor om identitet och tillhörighet så tydligt aktualiseras, och tar sig så tydliga uttryck, just i de sena tonåren. Då måste individen, mer eller mindre medvetet, ställa sig frågor om framtiden, frågor som: ”Vem är jag?”, ”Vem vill jag bli?”, ”Hör jag hemma på den här platsen?” och ”Till vilken grupp vill jag höra?”. Successivt hittar så den växande individen sitt eget sätt att förhålla sig till sig själv, till sin omvärld (inte minst sin hemort!) och sin framtid.

Ett sätt att utåt manifestera en stark förankring i det lokala kan, tänker jag mig, vara att hålla fast vid – och kanske till och med förstärka – drag i den lokala dialekten. Samma sak skulle då också gälla omvänt: den som inte känner samma lokala förankring, och kanske inte heller har för avsikt att stanna på hemorten, kan också markera detta språkligt genom att ta avstånd från ortens dialekt.

Forskning inom fältet har vidare visat att flickor och kvinnor generellt har en mer kluven inställning till dialekten på den plats där de växt upp, och att de också är mindre benägna att använda dialekten. Dessa forskningsrön stämmer väl överens med mina erfarenheter, och jag var därför intresserad av att närmare undersöka eventuella kopplingar mellan dialekt och konstruktion av maskulinitet/femininitet.

Huvudsyftet med min forskning kan kort sammanfattas så här: att undersöka gymnasieungdomars föreställningar om och attityder till dialekt, samt att visa vilken betydelse dessa föreställningar och attityder har för ungdomarnas identifikation, på individ- såväl som på gruppnivå. I det komplexa samspelet mellan självbild och språk fokuserar jag på två dimensioner: dialektens betydelse för upplevelsen av en lokal identitet/lokal förankring, samt för (re)produktionen av maskulinitet respektive femininitet.

Centralt blir således att undersöka hur ungdomar tänker om sin dialekt och sin dialektanvändning. Varför väljer vissa att hålla fast vid sin dialekt, medan andra inte gör det? Kan man se mönster i attityder till och användningen av dialekt, till exempel beroende på kön eller val av gymnasieprogram? Mitt forskningsintresse är alltså inte i huvudsak riktat mot språkbruket per se, utan mot attityder till och föreställningar om detsamma.

Så här gick jag tillväga

Att svara på frågan varför är inte bara intressant, det är också i högsta grad utmanande. Hur kan jag nå kunskap om varför individer pratar som de gör? Känner vi människor själva våra bevekelsegrunder när det kommer till så internaliserade handlingar som språkbruket?

Jag gräver där jag står, som det brukar heta, och mitt undersökningsområde kom därför att bli norra Sverige, med fokus på Piteå. Såväl mina egna erfarenheter som den geografiska närheten bidrog till detta val.

För att få en ungefärlig uppfattning om hur gymnasieungdomar tänker kring frågor om dialekt, identitet och kön inledde jag mitt avhandlingsarbete med en enkätundersökning där ungefär 600 gymnasister från Örnsköldsvik i söder till Luleå deltog.[1] De flesta enkäterna genomfördes på våren i årskurs 2, och de flesta intervjuerna på vårterminen i årskurs 3. Så småningom bestämde jag mig för att lägga enkäterna från Örnsköldsvik och Luleå åt sidan, då materialet annars hade blivit alltför omfångsrikt. Den slutliga studien kom att omfatta Umeå, Lycksele, Skellefteå och Piteå, fortfarande med tydligt fokus på Piteå.

Ungdomarna valdes ut för att få en så jämn fördelning som möjligt mellan studie- och yrkesförberedande program samt mellan flickor och pojkar. Enkäten bestod huvudsakligen av så kallade öppna frågor. Ungdomarna uppmanades att själva sätta ord på sina tankar kring hemorten, dess dialekt, dialektanvändning i allmänhet, föreställningar om flickor och pojkar et cetera.

Enkäten kom i mångt och mycket att fungera som ett sonderingsinstrument. Med hjälp av enkätsvaren formulerades sedan några övergripande frågor som fick utgöra basen i de löst strukturerade intervjuer som följde. Merparten av intervjuerna genomfördes i Piteå, men för att få ett jämförelsematerial gjordes också ett antal intervjuer i Skellefteå.

Deltagande i enkätundersökning liksom intervjuer var frivilligt, och jag erbjöd de ungdomar som ville att intervjuas i grupp, vilket de flesta också valde. Sammanlagt genomfördes intervjuer med omkring 50 ungdomar. Med sju av dessa genomfördes även uppföljande intervjuer. Sammantaget kan jag konstatera att mitt forskningsfält är tacksamt att arbeta med. Dialekter tycks vara något som berör och engagerar både unga och äldre. Det har sällan varit något problem att få ungdomarna att livligt diskutera dessa frågor. I det följande presenteras, i ganska översiktlig form, något av det som kommit fram i enkäter och intervjuer.

Attityder till dialekt och dialektanvändning

Attityder till olika språkliga varieteter betraktas ofta som synonyma med attityder till talarna av dessa. En uttalat negativ attityd till dialekten på den egna hemorten tyder alltså på en negativ bild av människorna där, och sannolikt också en ovilja att själv räknas dit. Och omvänt: en positiv attityd till dialekten indikerar en positiv bild av dem som talar den. I mitt material finns exempel på allt från en uttalat positiv attityd till såväl dialekt som dialektanvändning, till dess motsats: en uttalat negativ attityd. Jag arbetar i avhandlingen med kategorierna *anhängare*, *anpassare* och *avståndstagare* för att beskriva tre typfall.

Bland *anhängarna*, de som är positiva eller övervägande positiva till dialekter – den egna såväl som andras – framhålls att dialekter är ett viktigt kulturarv och att de därför är viktiga för den egna identiteten. Anhängarna menar att dialekten väcker känslor av trygghet och samhörighet med andra människor som pratar på samma sätt, att användningen av dialekt visar något av ens personlighet samt att den kan vara en väg in i olika gemenskaper, till exempel på arbetsplatser. Den vanligaste representanten för kategorin anhängare är en pojke på yrkesförberedande program. Flickor tycks, oaktat uppväxtort och programval, sällan ha en entydigt positiv attityd till dialekt.

Anpassarna utgör den överlägset största andelen av de ungdomar jag intervjuat. De kännetecknas av en kluven attityd till såväl dialekt som dialektanvändning, och de kan ofta ganska tydligt beskriva hur de utifrån situation och samtalspartner pratar mer och mindre dialektalt. I södra Sverige, och i synnerhet i Stockholm, vill de inte gärna prata dialekt och försöker därför så gott det går att anpassa sig i riktning mot rikssvenskan. Det kan, säger de, kännas avslöjande och pinsamt att prata för mycket dialekt och de är rädda att upplevas som tröga eller ”bonniga”, eller att bli skrattade åt. Här är det inte sällan starka känslor som kommer till uttryck; risken finns att ”bli dömd” och ”avslöjas”, ”stämplas” och ”skrattas ut”, och för att undvika att riskera detta tvingas man ”skärpa till sig” (= tona ned de dialektala dragen).

I den här kategorin finns fler flickor än pojkar, och flickors och pojkars skäl att anpassa sitt språk verkar också, generellt, skilja sig något åt. Det är till exempel vanligare att flickorna i materialet beskriver en rädsla att uppfattas som ”bonnig”/dum av icke-dialekttalande, och därför väljer en anpassningsstrategi. Pojkar som talar om anpassning, till exempel i samtal med människor från andra delar av Sverige, betonar mer att det handlar om ömsesidig förståelse.

Att försöka anpassa sitt språk beskrivs ibland som ett moment 22, så till exempel när Tess från Piteå förklarar hur hon tänker kring sin egen växling mellan mer och mindre dialektalt talspråk:

> *Men de är väl ofta när man kommer ensam nån annanstans å så är de många där som prata likadant å så står man där ensam å då vill man… då är de svårt att*

MIKAEL RUTBERG

känna gemenskap å man tänker hela tiden på att dom stör sej på att jag pratar såhär. Å då vill man ändra sej, å så gör man de, men då känn man... man känn... de känns som man visar it riktigt sej själv utan man är som... man ger som en falsk bild av sej själv. /---/ Å så kommer man där å pratar vitt å brett å hä låt så himla konstigt å då är de skämmigt. Å så ska man försöka prata fint å då blir de bara fel. Ändå.

Tess hör till dem som beskriver en slags frustration över att det egna talspråket inte uppfattas som ”fint nog”. Hon tycker om och värnar om dialekten, men beskriver ändå hur hon ibland kommer på sig själv med att försöka prata annorlunda. Trots att det får henne att känna att hon inte riktigt vågar visa vem hon är. Under den första av två intervjuer med Tess, Agnes och Karin utspelar sig följande samtal, som också tydligt illustrerar den tveeggade känslan inför den egna dialekten:

Tess: Jå, å att dom tror att man är skogshuggare eller nå bara för att man bor här. Å att hä ä renar å så.

Agnes: Jå, men dom ha ju som förutfattade meningar... Att man är en liten bondmänisch för att man pratar så [som vi].

Karin: Men ja tycker samtidigt att de är lite coolt.

Tess: Jå, de är helt underbart me dialekter. Ja tycker de är helmysigt. Men på samma sätt så blir de som... när man är van å höra...när man ser på teve. De är ju it så många program som görs här uppifrån å så. De är ju stockholmska som gäller å de här lite fiinare [överdriver i-ljudet]. Å sen när man ser på nyheterna dom lokala nyheterna då tänker man "Men gud hur pratar dom? Låter ja sådär?". Eftersom man är så inpräntad att de ska låta så fint å de ska vara stockholmska å de där... Då låter de ju förjävligt när nån kommer å pratar som oss [i teve].

I kategorin *avståndstagarna*, slutligen, återfinns de ungdomar som tydligt tar avstånd från de lokala dialekterna och det de representerar. Dialekten tycks för de här ungdomarna representera ett icke eftersträvansvärt sätt att leva, den förknippas med tradition och stagnation och man vill därför undvika att använda den. Ungdomarna i den här kategorin är, av deras övriga svar på enkätfrågorna att döma, utan undantag på väg bort från sina respektive hemorter. Ett mer standardnära uttal blir då ett sätt att lösgöra sig, att markera identifikation både "utåt" och "uppåt", ett sätt att säga "Jag hör inte hemma här."

Dialekt och lokal förankring

När det gäller förankring i det lokala rummet använder jag mig av de tre kategorierna *rotad*, *rastlös* och *rotlös*.[2] Kategorierna har beröringspunkter med anhängarna, anpassarna och avståndstagarna ovan, men de är inte helt överlappande (se vidare nedan).

Det finns ungdomar i min studie för vilka det lokala rummet och en stark förankring där spelar stor roll för identitetsbygget. Att vara pitebo/skelleftebo/lyckselebo är viktigt, och ofta något de är stolta över. De har enbart (eller i huvudsak) positiva uppfattningar om och erfarenheter av livet på hemorten, om mentalitet och värderingar. De upplever sig också redan vara delaktiga i olika lokala gemenskaper (inte sällan generationsöverskridande, som ett jaktlag och/eller en arbetsplats). De har en stark önskan att kunna bo kvar på hemorten, i några fall så stark att planer på utbildning/arbete får underordnas denna önskan. Dessa ungdomar räknar jag till kategorin *rotade*.

För somliga av dessa ungdomar (märk väl: ej för alla) blir dialekten ett sätt att utåt visa denna starka lokala förankring, och också något av vad den symboliserar för individen. I citat av typen "Vi behöver int göra till oss, vi kan vara oss själva", "Vi har ju allt bra här" och "Vi är stolta för de vi är" uttrycks en stolthet över det de menar är särskilt bra med hemorten och dem som bor där. För de flickor som känner att de vill stanna på hemorten verkar dialekten sällan fylla denna funktion, och framför allt i Piteå tycks dialekten vara starkt förbunden med föreställningar om

(traditionell) maskulinitet, vilket gör det blir svårt att vara flicka och prata en alltför utpräglad dialekt.

Det finns genomgående fler pojkar än flickor i kategorin *rotade*. När Peter, som är född och uppväxt i en by utanför Piteå, i en intervju ombeds beskriva var och hur han helst vill bo så ser han sig själv i ett hus på landet någonstans i närheten av Piteå. Med sina egna ord har han ”ingen längtan att fara nånstans, som de är nu”. På frågan om han saknar något i Piteå svarar han efter lång tvekan att det i så fall skulle vara roligt med lite nytt folk när man går på puben. Frånsett det (som han inte heller beskriver som något egentligt problem) har han allt han kan önska sig i Piteå med omnejd. Här är han förvissad om att få arbete, och han ingår redan i olika nätverk med koppling till den framtida yrkesbanan. Han är medveten om att det finns många andra valmöjligheter, men det är inget som stressar honom eller påverkar hans val.

Många pojkar i både Piteå och Skellefteå ger uttryck för ett förhållningssätt som liknar Peters. Flickor med stark lokal förankring och en önskan att stanna på hemorten beskriver däremot ofta detta som en brist hos dem själva. De önskar att de var annorlunda, menar att de ”borde” vilja något annat. Ett exempel på detta är Agnes från Piteå. I en uppföljande intervju, ungefär ett och ett halvt år efter studentexamen, berättar hon att hon först flyttade till Umeå för att studera, men vantrivdes ”nåt enormt” och till sist bestämde sig för att flytta tillbaka till Piteå. Fortfarande, säger hon, känner hon ändå att hon *borde vilja* flytta, att hon *borde vilja* något annat. Hon beskriver det som sin högsta önskan att vara en sådan som vill åka iväg och uppleva världen, och beklagar uppriktigt att hon faktiskt inte vill det. Tess från Piteå, som vi mött ovan, beskriver en liknande känsla från tiden just efter gymnasiet:

> *Ja har väl it känt mej så jättetrygg i mej själv, å därefter har ju mitt humör pendlat mellan å "Shit nu ska ja plugga" å "Nu ska ja åka dit å nu ska ja åka dit". Å ändå [har jag] varit kvar här, å då tror ja att ja har stressat mej själv ganska mycke med att "Shit nu har ja ju sagt att ja ska åka iväg nånstans". Å då är de bara "Fan, ta dej härifrån, stick, sitt it kvar, gör nånting!". Å när alla säjer att "Du har ju möjligheten! Låna pengar! Jobba ihop pengar! Stick härifrån! Du kan ju! Varför gör du it de?" Men varför? Ja vill ju stanna!*

Agnes och Tess är inte ensamma om att känna så. Ett rörligt ungdomsideal, en föreställning om att unga människor vill (och *bör* vilja) arbeta/studera i stora städer och/eller i andra länder, tycks verka långt starkare på flickorna än på pojkarna.

För andra ungdomar spelar hemorten mindre roll, åtminstone i ett kortare perspektiv. De har såväl positiva som negativa erfarenheter av hemorten, och är nyfikna på världen utanför. Ofta (men inte alltid) vill de

skaffa sig en högre utbildning och inte sällan också pröva på att för en tid arbeta eller studera i ett annat land. Samtidigt vill de inte stänga några dörrar bakåt, hemorten framstår som ett reellt alternativ den dag man ”sett världen” och kanske skaffat den utbildning man vill ha. Dialekten kan också hos dessa, de *rastlösa*, skapa känslor av tillhörighet, en hemkänsla, inte minst med lite distans till hemorten. Tess, som efter en del funderande flyttar till en mindre universitetsstad söderut, beskriver hur hon i den nya miljön känner en tydlig gemenskap med andra som pratar samma dialekt som hon.

För de *rotlösa*, till sist, framstår hemorten i och med studentexamen som ett överspelat kapitel. De presenterar i huvudsak negativa erfarenheter av hemorten (även om de kan nämna att det är en bra stad/by för ett barn att växa upp i). Inte sällan uttrycks irritation och frustration över det de upplever som inskränkthet och alltför stark social kontroll. Dialekten representerar en mentalitet och en uppsättning värderingar de ogärna identifierar sig med, och de utgår från att de ytterligare kommer att tona ned eventuella dialektala drag när de flyttar till en annan (och större) stad. För några av dessa är det en viss stad, eller ett visst land som lockar, men för flertalet är det huvudsakliga målet att röra på sig, att komma bort och få uppleva något nytt.

Dialekt och kön

En genomgående trend i hela materialet, med viss reservation för Umeå, är som sagt att flickor har ett mer kluvet förhållande till sin dialekt än pojkar, och att de, även om de har en positiv attityd till dialekten som sådan, ändå uppfattar det som problematiskt att använda den. Detta mönster är allra tydligast i Piteå, där en klar majoritet av enkätdeltagarna menar att det är manligt att prata pitemål.

När ungdomarna ska beskriva hur hemortens dialekt, eller för den delen norrländska dialekter i allmänhet, låter, kan det i enkätsvaren se ut som följer:

> *Vår dialekt är manlig för den är så grov och barsk. (pojke, Piteå)*

> *Pitemålet tycker jag är mer manligt på något sätt för det är som så bryskt och slarvigt och så. (flicka, Piteå)*

> *Killar har ofta ett grövre språk. Dialekt är manligt. Fler män pratar grov dialekt. Varför vet jag inte riktigt. (pojke, Lycksele)*

På liknande sätt beskrivs dialekten av många ungdomar, främst i enkätsvaren från Piteå, men också från Skellefteå och Lycksele. Andra adjektiv som används för att beskriva dialekten (och ibland, mer eller mindre outsagt: också mannen som pratar – eller förväntas prata – den) är tjurig, bred och kraftfull. Det som sällan skrivs eller sägs, men som ändå skymtar fram, är att detta är egenskaper som också närmast förknippas med män. Något som den flicka som vill leva upp till normen för hur en flicka/kvinna bör vara, sannolikt inte eftersträvar.

I såväl intervjuerna som i enkäterna finns en samstämmig uppfattning om att man reagerar starkare om en tjej pratar utpräglad dialekt. Detta behöver inte värderas negativt, men bedöms ändå genomgående som något som avviker från det förväntade. I materialet finns också kommentarer, fler från killar än från tjejer, om att det inte riktigt passar för en tjej att prata dialekt:

Manligt därför att det låter underligt om en tjej talar bondska. (pojke, Piteå)

Killar: slarvigare och roligare språk. Tjejer: mer språkligt korrekt. En kvinna klär sällan i dialekt. (pojke, Skellefteå)

Jag tycker det är manligt. Man blir ju rädd för en kvinna som pratar dialekt. (flicka, Skellefteå)

När jag frågar ungdomarna varför pojkar pratar mer dialekt än flickor i Piteå, eller omvänt, varför flickorna inte verkar vilja prata dialekt, går diskussionens vågor höga i flera intervjuer. Dels framkastas utbildningens och yrkesvalets betydelse. En som pratar mycket pitemål förknippas hellre med hårt (kropps)arbete än kontorsarbete, och de som utför det hårda kroppsarbetet har av tradition ofta varit män. Kvinnor, och framförallt unga kvinnor på studieförberedande program, hamnar då långt från den förväntade bilden av en person som pratar pitemål. I en intervju med Evelina och Linnea, båda elever på ett studieförberedande program i Piteå, utspinner sig följande samtal:

Evelina: /---/ Dialekt... Då tänker man på fordons eller nå sånt där. Dom pratar ju lite... De ä ju mest killar de. Dom pratar ju mest dialekt alltså, men det tror ja ju ä mer för å vara lite...
Linnea: Men pratar dom dialekt? Prata it dom mer såhär bara att dom svär å håller på. Nä it vet ja.
Evelina: Men nog gör dom ju de [pratar dialekt]. Men de tror ja ju ä lite grann för å vara karl. Så här norrlandskarl. Alltså ja tror de ä därför.
/gemensamt skratt/
I: Jåå.
Evelina: Nä men att dom prata lite coolt, söjna, me varann.

Som jag tolkar detta kan dialekten alltså vara ett sätt att visa lojalitet mot ett (lokalt/regionalt) maskulinitetsideal, och också ett sätt visa på en (önskad) tillhörighet. Denna tolkning stärks av att de av mina informanter som tydligast tar avstånd från de lokala dialekterna är pojkar som inte har för avsikt att stanna på hemorten. För dem blir det kanske extra viktigt att markera distans till lokala/regionala föreställningar om maskulinitet.

Utblick

Jag befinner mig nu i slutfasen av en lång arbetsprocess. Ännu återstår många lösa trådändar att få fatt på, ännu är inte alla frågor besvarade. Jag tror också att den färdiga avhandlingen kommer att väcka ytterligare frågor, peka på fler spår som är värda att följa.

Till exempel skulle det vara intressant att följa utflyttade norr- och västerbottningar, och se hur de med avstånd i både tid och rum förhåller sig till dialekten i den stad/by där de vuxit upp. Det skulle också vara spännande att gå såväl nedåt som uppåt i åldrarna, att ta reda på hur barn och äldre tänker om dialekter, sina egna och andras. För som sagt: utjämningen av de svenska dialekterna lär fortsätta, men hur fort den kommer att gå, och vilka drag i dialekterna som kommer att leva vidare, är sist och slutligen upp till oss språkanvändare!

[1] De flesta enkäterna genomfördes på våren i årskurs 2, och de flesta intervjuerna på vårterminen i årskurs 3. Så småningom bestämde jag mig för att lägga enkäterna från Örnsköldsvik och Luleå åt sidan, då materialet annars hade blivit alltför omfångsrikt. Den slutliga studien kom att omfatta Umeå, Lycksele, Skellefteå och Piteå, men fortfarande med tydligt fokus på Piteå.

[2] Denna indelning finns i kulturgeografen Gunilla Jonssons avhandling *Rotad, rotlös, rastlös- ung mobilitet i tid och rum* från 2003.

nära notiser

Under denna rubrik är korta notiser från länets hembygdsföreningar om museer välkomna. Program, projekt och initiativ är spännande och viktigt för andra att ta del av. Skicka notiser eller idéer för nästa nummer till redaktören senast den 25 maj 2005.

NYA BÖCKER

Småbrukarminnen, småbrukarliv

Den 26 december 1971 visades för första gången Sune Jonssons film ”Ett småbrukarår i lappmarken” i TV2. Det var den första i en serie om västerbottniska arbetsår som han planerade och kom att genomföra för Västerbottens museum. Tagningarna för filmen hade gjorts åren 1969–70 hos Iréne Nilsson i Varpsjö, Åsele. När den sändes i TV sågs den av 2 miljoner tittare och mötte ett mycket starkt gensvar. Fängslade av vad de sett letade sig människor från hela landet följande sommar till Varpsjö för att se platsen i verkligheten.

Att filmen fick sådant gensvar berodde till stor del på Iréne Nilsson, filmens huvudperson och berättare. Hennes mjuka, skönt modulerade åselemål ger auktoritet och trovärdighet åt den berättelse hon själv formulerat. I den finns en blandning av faktisk redovisning av arbetsårets återkommande vardagssysslor och ett meditativt förhållande till det förflutna som är ”minne och genomträngs av föreställning, dröm och önskan” (för att återge Sverker Sörlins ord om filmen). Det hela färgat av ett vemod över den utveckling som dragit undan grunden för småbrukarekonomin. Berättelsen läggs av filmaren mot bildsekvensernas långsamma rytm och skapar en oförglömlig helhet.

Men det var inte Irénes första kontakt med museet. Läraren och författaren Bo Johansson, Vilhelmina, arbetade 1965 vid regionalradion i Umeå med att producera kulturhistoriskt inriktade program. Han hade fått rådet att söka upp Iréne, som var känd i Åsele för sitt historiska intresse och sin kunskap om bygdens traditioner. Det ledde till en intervju och ett program. Vid samma tid var också Sune Jonsson knuten till regionalradion. När han 1968 som nyanställd fältetnolog vid museet tog initiativet till en insamling av självbiografier i länet föll det sig naturligt att inbjuda Iréne att medverka. Därför finns i *Västerbotten* 1969/2, med temat ’Levnadsminnen’, texten ”Bilder när jag sluter ögonen”, av Iréne Nilsson. Sune hade då besökt och fotograferat Iréne och hennes miljö – och dessutom funnit den rätta platsen för sin första långfilm.

När Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM) nu givit ut boken *Det som en gång var... Ett småbrukarår i södra Lappland* av Iréne Nilsson erbjuds ett välkommet tillfälle att återknyta bekantskapen med denna särpräglade författarbegåvning. Hon har alltifrån 1960-talet givit arkivet bidrag i form av inspelningar, uppteckningar, dikter och visor. Hon har varit aktiv i Åsele skrivarklubb och den nu publicerade texten har tillkommit under lång tid; delar har varit tillgängliga i skrivarklubbens tidskrift ’Versifikatören’. Den är huvudsakligen skriven på dialekt och Irénes sätt att skriva språkljuden har följts, fastän det inte är ”språkvetenskapligt stringent”, som det påpekas i Claes Börje Hagervalls förord. Men för dialektintresserade västerbottningar, särskilt hemmahörande i bygder med ångermanländska anor, är det säkert inget större problem att följa med i berättelsen. Tvärtom blir det ett äventyr

att röra tanken i en så rik språkmiljö, där många oväntade upptäckter kan göras. En generös ordlista underlättar orienteringen. Emellanåt bryter Iréne berättelsen med riksspråkliga avsnitt. Dels möjliggör de hopp i tiden, dels ger de utrymme för personliga kommentarer. Kanske verkar deras bevarade plurala verbformer främmande, men utgivarna har respekterat författarens skrivsätt.

När man ser gamla saker som varit i bruk för en mansålder sedan, önskar man att tingen kunde tala. Så mycket de skulle ha att berätta om en tid som aldrig kommer åter. En tid då fliten satt i högsätet, då det inte fanns plats för några fritidsproblem, då tomheten och livsledan voro sällsynta företeelser.

Så skriver Iréne Nilsson inledningsvis. Och det är i hög grad den materiella miljön som är utgångspunkt för hennes beskrivning av hushållet med två vuxna och fyra barn i olika åldrar, av gården och arbetslivet. Berättartekniskt löser hon det naturligt, bland annat genom att låta barnen beskriva vad de kan se omkring sig i gårdens alla hus och rum. De tillämpar helt enkelt en övning de varit med om, som var vanlig i den gamla folkskolans åskådningsundervisning. Och tingen i sig ger anledning till att berätta om det traditionella arbetslivet under årets gång. Mellan människor och ting förs så berättelsen framåt på ett fascinerande sätt. Inte minst intressant är hur de olika familjemedlemmarnas uppgifter är fördelade, liksom samspelet och konflikterna i familjen och hur de avtecknar sig i samtal och berättelser. En mängd ordspråk och talesätt används som moraliserande referenser. Viktiga inblickar ges i förhållandet till kyrkbyn Åsele och till samerna som höst och vår drog förbi.

Sammantaget är boken en sällsynt värdefull gåva till läsaren. Med en parafras på en känd boktitel i Sune Jonssons författarskap kunde den lilla boken med skäl kallas *Minnesbok över den lappländske småbrukaren*.

PER-UNO ÅGREN

Iréne Nilssons bok *Det som en gång var... Ett småbrukarår i södra Lappland* säljs i museets reception.
Den kostar 195 kr och går att beställa på 090-17 18 01 eller via e-post <receptionen@vasterbottensmuseum.se>

NYA BÖCKER

Om vittra och annat onaturligt

För inte många år sedan drabbades mopedister på väg mellan Innertavle och Täfteå av motorstopp på backen vid Täfteberget. En kvinna i bygden med gammaldags klokskap hävdade att det var ett uttryck för vittras misshag med trafiken, berget var ju faktiskt ett ökänt tillhåll för vitterfolket. Kanske skulle hon idag hävdat att höstvinterns många svårförklarliga avbrott i färjetrafiken till Vasa berodde på vittras ingripande?

För dem som intresserar sig för norrländska traditionella, så kallade folkliga, föreställningar har nu en rik kunskapsgruva blivit tillgänglig. Gustav Adolfsakademien utgav ifjol den av Bengt af Klintberg sammanställda volymen *Norrländsk folktradition* med uppteckningar av Ella Odstedt. Ella var född Ohlson i Arnäs 1892 och blev redan vid unga år en trägen uppteckna av muntliga berättelser, därtill främst stimulerad av sin minnesgoda farmor. Sedermera, vid sidan av sin tjänst som arkivbiträde vid Landsmålsarkivet i Uppsala (dåvarande ULMA, numera SOFI), författade hon först *Varulven i svensk folktradition* (1943) och därefter *Folkdräkter i Övre Dalarna* (1953). Författarskapet gjorde henne till hedersdoktor i Uppsala 1955. Om arkivbiträdets arbete och strävan vittnar uppsatsen ”Folkminnesinsamlingen i Västerbotten” i *Västerbotten* 1931. Efter

hennes död utgavs 1994 den stora *Arnäsordboken* (redigerad av Sven Söderström) och 2004 alltså hennes uppteckningar från Jämtland, Lappland, Norrbotten, Västerbotten och Ångermanland (här gäller som i många nationella minnesinstitutioner den gamla landskapsindelningen).

I den nya, föredömligt redigerade, boken är stoffet fördelat på 16 kapitel. Det första har rubriken ”Bebyggelsesägner och andra historiska traditioner”, det sista ”Böner, rim och ramsor”. Mellan dem är de omfångsrikaste avsnitten ”Övernaturliga väsen” (här dominerar traditionsuppgifterna om vittra, det underjordiska folket, med 26 sidor), ”Trolldom” och ”Folklig läkekonst”, något som speglar traditionssamlarens särskilda intresseinriktning. I varje kapitel återges uppteckningarna i sin bevarade form som kortare eller längre notiser, numrerade 1–1 487. En kommentardel redovisar för varje notis numret i det arkiv där den hör hemma, uppteckningstid och -plats, intervjuad person. Där ges även litteraturhänvisningar. Därtill finns register med de omkring 550 informanternas namn, ortsregister, sakregister och en litteraturlista. Självklart dominerar material från uppväxtmiljön i Ångermanland och från Jämtland. Ifrån jämtska Alanäset kom nämligen Ellas mor och en moster, som båda blev viktiga uppgiftslämnare. Men, skriver utgivaren: ”Många av de traditioner i urvalet som återges från en enda socken, har varit utbredda över stora delar av Norrland.”, vilket rättfärdigar bokens titel. För många hembygdsintresserade västerbottningar kan särskilt informant- och ortsregistren erbjuda spännande ingångar till tidigare okända uppgifter.

I Västerbottens län visar sig 100 av informanterna höra hemma och de svarar för ungefär 220 notiser. Den äldsta av de intervjuade, Anna Märta Jakobsson, är född 1840 och hon berättar om just – vittra. Hon är visserligen bosatt i Anundsjö, men återger en berättelse av sin svärfar om dennes morbror som bodde i Ulvoberg, Vilhelmina. Intressant är att jämföra hennes skildring med den som O.P. Pettersson ger i *Gamla byar i Vilhelmina*: ”I ingen by i Vilhelmina har vittra grasserat så mycket som i Ulvoberget”, uppger OPP. Där visar det sig också att nybyggaren Jakob Jakobsson kom från Anundsjö.

Åren 1930–32 gjorde Ella Odstedt traditionsuppteckningar i Bygdeå, Sävar, Umeå landsförsamling och på Holmön. De äldsta uppgiftslämnarna fanns på Holmön, tre av dem födda på 1840-talet. Karl Holmgren berättade om ett väderleksmärke, ”vinterväggen”, Anna Olofsson, som var ”fostre opp” i Degernäs, berättade om en piga där som fått göra tjänst som jordemor åt vittra och Regina Vikander om en flicka som försvunnit under en ”tjugendagslekstuga” på Skatan. Man hade bara återfunnit hennes randiga kjol på ett ladutak och därför ansågs det att vittra bar skulden.

Nära 30 av de intervjuade var födda på 1850-talet. Efter flera av dem gjorde hon uppteckningar 1934 i Burträsk. Under de här åren undervisade hon även Evert Larsson, Hössjö, i uppteckningsmetodik. Därigenom beredde hon vägen för det märkliga idoga uppteckningsarbete som många decennier senare givit västerbottningarna ordboken över Hössjömålet, efter Evert Larssons död sammanställd av Sven Söderström och utgiven av DAUM i Umeå (1979).

År 1942 befann sig Ella Odstedt i Ammarnäs för att samla muntlig tradition samtidigt som en av hennes överordnade vid arkivet, docent Åke Campbell, befann sig där på fältarbete för det som skulle bli den epokgörande etnologiska undersökningen *Från vildmark till bygd*, publicerad 1948. För båda blev bröderna Ludvig och Janne Grundström (dotterson till Anders Fjellner, ”samernas Homeros”) betydelsefulla, men Ella kom även att samtala med ytterligare ett tiotal personer, många av dem samer. Sameänkan Sara Isaksson, Rödingvik, född 1860 i Abmoberg, som nu ensam brukade nybygget, blev hennes ”mest strålande sagesperson”. Hon återgav bland annat sägnen om när prästen i Arjeplog brände inne lapparna i kyrkan och om den blodiga hämnd som utkrävdes. Och sägnen om de båda jättar som byggde Ume landsförsamlings kyrka på Backen.

I Bengt af Klintbergs introduktion ges en fin skildring av Ella Odstedts liv

och gärning. Vid sidan av portalgestalterna Levi Johansson, Erik Modin och O.P. Pettersson ter sig måhända arkivbiträdet Ella Odstedt mindre betydelsefull för framställningen av Övre Norrlands kulturhistoria. Men både Arnäsordboken och Norrländsk folktradition vittnar om hur hennes hemmahörighet i miljön, hennes förtrogenhet med och lyhördhet för språket har givit henne särskilda förutsättningar för att föra läsaren nära den norrländska verkligheten.

Som Bengt af Klintberg uttrycker det kunde hon fånga "informanternas personliga uttryckssätt, temperament och humor. Ella Odstedt blev den mellanhand som räddade deras traditionella muntliga berättarkonst till eftervärlden".

PER-UNO ÅGREN

NYA BÖCKER

Norsjömålet under 150 år

Norsjömålet är den variant av Skelleftemålet som ännu talas i Norsjö kommun i norra Västerbotten. Dialekten utmärks av vissa ålderdomliga drag, såsom primära diftonger (ex. *stain* 'sten', *haij* 'hö', *blaut* 'blöt') och pluralböjning av verb (ex. *han djeikk* 'jag gick', *däm dje`eing* 'de gingo'), men också av nyare företeelser som sekundära diftonger (ex. *veinter* 'vinter', *möyttje* 'mycket', *böyj* 'by'). Tillsammans gör dessa egenheter att målet är tämligen svårbegripligt för utomstående. I dag förefaller det vara mycket nära att dö ut, eftersom de flesta yngre Norsjöbor inte behärskar den lokala dialekten. Deras talspråk är emellertid inte standardspråk heller, utan snarare en utjämnad regional dialekt där de mest särpräglade nordvästerbottniska dragen har ersatts av sina motsvarigheter i standardspråket.

Syftet med undersökningen som föregått boken har varit att följa dialektutjämningsprocessen i Norsjömålet från de tidigaste ljudupptagningarna fram till nutid. Grundmaterialet består av ordagranna transkriptioner av 12 inspelade intervjuer med talare födda mellan åren 1848 och 1986 (alla texterna med översättningar till svenska finns med som bilagor i boken). 21 representativa dialektdrag har studerats ingående för att ta reda på hur länge vart och ett av dem har bevarats. Åtta av dessa drag är begränsade till ganska små geografiska områden, i några fall endast norra Västerbotten. De övriga 13 är eller har tidigare varit spridda över stora delar av Norrland, några av dem också i andra delar av Norden.

Endast två av de 21 dialektdrag som ingår i studien kan betraktas som utdöda i dagens Norsjömål: dativböjningen (ex. *däri batåm* ' i båten') och användningen av *han* som indefinit pronomen, det vill säga i samma betydelse som det obestämda *man*. Båda dragen tycks ha försvunnit tillsammans med de talare som föddes på 1800-talet. Tre andra drag används bara (eller i huvudsak) av äldre Norsjömålstalande, exempelvis den tonande affrikatan i ord som *djup* 'djup' och *djära* 'göra'. Talare som är födda i början av 1900-talet uttalar *dj* ungefär som begynnelsekonsonanten i engelskans *jelly*, medan yngre talare har ett förenklat uttal med vanligt *j*-ljud.

De återstående 16 dialektdragen uppvisar en anmärkningsvärd stabilitet och är fortfarande i bruk hos de flesta av de informanter som talar den lokala dialekten. Det innebär emellertid inte att Norsjömålet skulle ha bevarats mer eller mindre oförändrat i

hundra år. Tvärtom har den lokala dialekten förändrats en hel del under den tid som undersökningen omfattar, i synnerhet sedan början av 1900-talet. Dessa förändringar avspeglar de genomgripande strukturomvandlingar som ägde rum överallt i det svenska samhället under denna period. Vid en jämförelse med tidigare generationer kan man tydligt se att språkkänslan hos de informanter som föddes på 1900-talet ofta sviktar när de talar den lokala dialekten.

Märkligt nog tycks denna osäkerhet inte ha någon större inverkan på de dialektdrag som behandlas i denna undersökning. Den mest slående förändringen är i stället det ökande inslaget av språkliga element som annars hör hemma i standardspråket. Inspelningarna visar också att talarnas benägenhet att använda standardspråkliga ord och uttryck i hög grad beror på samtalsämnet. Den lokala dialekten förknippas i första hand med det traditionella livet och dess aktiviteter, medan standardspråket hellre används när samtalet kommer in på moderna företeelser och dagsaktuella ämnen.

Sju av de dialektdrag som behandlas i undersökningen är gemensamma för den lokala dialekten och den regionala dialekten, som talas av två av de yngsta informanterna. Det mest seglivade av dem alla är bortfallet av presensändelsen *-er* (ex. *han skriv* 'han skriver'), ett drag som är typiskt för norrländska mål. En annan påfallande egenhet är ordgruppsaccenten vid partikelverb, det vill säga ett särskilt sätt att betona verb som bildar en semantisk enhet tillsammans med en verbpartikel (ex. *ta bort*). I standardspråket är det partikeln som bär huvudtrycket i sådana verbfraser (*ex. ta bo´rt*), medan Norsjömålet och andra norrländska mål använder ordgruppsaccent. Detta innebär att verbet bär huvudtrycket och bildar grav accent tillsammans med verbpartikeln, som då får bitryck (*ex. ta`-bo'rt*). Verbfrasen betonas alltså på precis samma sätt som en vanlig sammansättning (ex. *takdropp*). Denna studie visar att ordgruppsaccent vid partikelverb är ett av de bäst bevarade äldre dialektdragen i den regionala dialekten.

Norsjömålet under 150 år är resultatet av ett projekt som genomförts av undertecknad inom ramen för en postdoktoral forskartjänst som inrättats och finansierats av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur. SOFI har stått för administration och materiella förutsättningar samt bekostat projektets slutförande.

ANNA WESTERBERG

Boken kostar 280 kr + porto och kan beställas hos Swedish Science Press, Box 118, 751 04 UPPSALA, tel 018-36 55 66, fax 018-36 27 77, <info@ssp.nu> eller via hemsidan <www.ssp.nu>. Vid köp av fler än 10 ex lämnas 20% rabatt. Bokhandeln får förlagsnettopris (f-pris). Det går också bra att beställa boken via museets reception i Umeå, tfn 090-17 18 01, <receptionen@vasterbottensmuseum.se>

Trasmattor efterlyses!

Vill du skänka trasmattor till Friluftsmuseet Gammlia i Umeå? För att kunna göra sommarfint behövs nya trasmattor till museets 1800-talsgårdar. De skall vara vävda i naturmaterial, i dova färgställningar och med bredare ränder/fält och de får gärna vara rejält långa. Ett önskemål är också att de är hela.

För mer information, kontakta museipedagog Helena Forsberg, tfn 090-17 18 23. <helena.forsberg@vasterbottensmuseum.se>

OKÄND FOTOGRAF/NATIONALMUSEUM, GUSTAVSBERGSSAMLINGEN

Stig Lindberg har skapat några av författaren Lennart Hellsings mest kända och älskade figurer, här i en utsmyckning med rörliga figurer i emaljerad plåt till matsalen i Ekedalsskolan i Gustavsberg 1970.

I nästa nummer...

Med anledning av Designåret 2005 ägnas sommarnumret konstnären, formgivaren och professorn med mera Stig Lindberg (1916-82) från Umeå. Lindberg utbildades på nuv. Konstfackskolan 1935–37 och knöts redan under sin utbildningstid till Gustavsbergs porslinsfabrik där han från och med 1949 blev konstnärlig ledare. Han blev sedermera professor i keramik på Konstfack. För den stora allmänheten är han känd som formgivare av vackra bruksföremål, porslin, keramik och fajans. Han har också designat textilier, glas, plast, illustrerat barnböcker och arbetat med offentliga utsmyckningar. Här och var i Västerbotten finns flera bidrag till det offentliga rummet, bland annat en vacker skulptur i driven koppar på Renmarkstorget i Umeå.

I ”Tusenkonstnären Stig Lindberg från Umeå” följer vi honom från uppväxtåren i Umeå till tiden på Gustavsberg, Konstfack och Svensk Form. Medverkande skribenter är bland andra Anders Björkman, konstnären Ulrica Hydman-Vallien, Karin Linder, Gustavsbergs porslinsmuseum/Nationalmuseum, författaren Gunilla Lundahl och Gull-Mari Rosén.

I sommar visar Västerbottens museum en mindre utställning med ett axplock av Stig Lindbergs mest kända vardagsting.

Språkforskaren Karl-Hampus Dahlstedt resonerar med informanten
Jon Månsson från Strömnäs, Vilhelmina 1956.
Foto Ivarsson i DAUM:s arkiv.

OMSLAGETS FRAMSIDA
Iréne Nilsson från Varpsjö, Åsele. Fotograferad av Sune Jonsson i samband med filminspelningen av "Ett småbrukarår i lappmarken" 1969–70.

OMSLAGETS BAKSIDA
Några umeungdomar vintern 2005.
Foto Mikael Rutberg.

västerbotten

Redigeras vid Västerbottens museum
i samarbete med Skellefteå museum.

Chefredaktör & ansvarig utgivare
Ola Kellgren, 090 -17 18 02

Grafisk form
Kikki Lundberg

Prenumeration och distribution
Receptionen, 090-17 18 01 och
Lena Bertilsson, 090-17 18 05
Telefax 090-77 90 00

Redaktionens adress
Tidskriften Västerbotten
Västerbottens museum
Box 3183, 903 04 Umeå
Telefon 090-17 18 00
Telefax 090-77 90 00
E-post: ola.kellgren@vasterbottensmuseum.se
www.vasterbottensmuseum.se

Rekvisitioner och prenumeration
Västerbottens läns hembygdsförbund
Postgiro 6 26 22-6.

Tryck
Wallin & Dalholm boktryckeri AB, Lund 2005.
Tryckeriet är miljöcertifierat enligt ISO 14001.
Tidskriften är Svanen-märkt.

Prenumeration

Årets nummer	250:–
Årets nummer i en bok	265:–
Årets nummer och bok	305:–

ISSN 0346-4938
Tidskriften utkommer med fyra nummer per år.
Lösnummerpris 75:–

Sajten för sveriges kulturtidskrifter
tidskrift.nu

västerbotten●

Tidskriften produceras av Västerbottens museum
för Västerbottens läns hembygdsförbund

Pris: 75:–